

अनुक्रमणिका.

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
	अ.	अनंतजित् ...	४६
अकूरः ...	१११	अनंतात्मा ...	६८
अक्षरः ...	१५, ६४	अनंतरूपः ...	११३
अक्षोभ्यः ...	९९, १२०	अनंतश्रीः ...	११३
अग्रजः ...	१०८	अनादिः ...	११४
अग्रणीः ...	३७	अनादिनिघनः	१८
अग्राह्यः ...	२०	अनामयः ...	८६
अचलः ...	९२	अनिर्देश्यवपुः...	३२, ८३
अचिंत्यः ...	१०२	अनिमिषः ...	३६
अच्युतः ...	२४, ४८, ७२	अनिरुद्धः ...	३३, ८१
अजः ...	२४, ३५, ६९	अनिलः ...	३८, १००
अजितः ...	७२	अनिवर्ती ...	७७
अणुः ...	१०३	अनिर्विण्णः ...	६०, १४८
अंतकः ...	६८	अनिवृत्तात्मा	९६
अर्तोद्भिः ...	३०	अनीशः ...	८०
अर्तोद्भियः ...	३१	अनुकूलः ...	५०
अतुलः ...	५२	अनुत्तमः ...	२२
अदृश्यः ...	४६	अनेकमूर्तिः ...	९०
अद्भुतः ...	१०८	अन्नम् ...	११८
आधिष्ठानं ...	४८	अन्नादः ..	११८
अधृतः ...	१०३	अपराजितः ..	८९, १०५
अधोक्षजः ...	५७	अपांनिधिः ...	४८
अनघः ...	१०२, २९	अप्रतिषेधः ...	८१
अनयः ...	२९, ५६	अप्रमत्तः ...	४८
अनर्थः ...	५९	अप्रमेयः ...	१९
अनलः ...	४५, ८९	अप्रमेयात्मा ...	४०
अनंतः ...	८३, १०८	अभिप्रायः ...	१०६
		अम्ः ...	६०

नाम	श्लोकः
अंभोनिधिः ...	६८
अमरप्रभुः ...	१९
अमानी ...	९३
अमितविक्रमः ...	६८, ८१
अमिताशनः ...	५३
अमूर्तिः ...	१०२
अमूर्तिमान् ...	९०
अमृतः ...	२६
अमृतपः ...	६७
अमृत्युः ...	३५
अमृतवपुः ...	१००
अमृताशः ...	१००
अमृतांशुद्भवः ...	४४
अमेयात्मा ...	२४, ३२
अमोघ. ...	२५, ३०
अयोनिजः ...	७४
अरविंदाक्षः ...	५१
अरोद्रः ...	११०
अर्कः ...	९८
अर्चितः ...	८१
अर्चिष्मान् ...	८१
अर्थः ...	५९
अर्हः ...	१०६
अविज्ञाता ...	६४
अव्यक्तः ...	९०
अव्यंगः ...	२७
अद्ययः ...	१५, १५९
अशोकः ...	५०
अश्वत्थः ...	१०१
असत् ...	६४

नाम	श्लोकः
असंख्येयः ...	४०
अहः ...	२३
अहःसंवर्तकः ...	३८
आ.	
आत्मयोनिः ...	११९
आत्मवान् ...	२२
आदित्यः ...	१८, ७३
आदिदेवः ...	४९, ६५
आधारानिलयः ...	११५
आनन्दः ...	६९
आनन्दी ...	७३
आवर्तनः ...	३८
आश्रमः ...	१०४
इ.	
इन्द्रकर्मा ...	९७
इष्टः ...	४७
ई.	
ईज्यः ...	६१
ईशानः ...	२१
ईश्वरः ...	१७, २२
उ.	
उग्रः ...	५८
उत्तरः ...	६६
उत्तारणः ...	११२
उदीर्णः ...	८०
उदुंबरः ...	१०१
उद्भवः ...	५४, ९८
उपेद्रः ...	३०

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
	ऊ.	कामदेवः	... ८३
ऊर्जितः	... ३०	कामपालः	... ८३ -
ऊर्जितशासनः	११०	कामप्रदः	... ४५
उर्ध्वगः	... ११५	कामहा	... ४५
	ऋ.	कारणम्	... ५४
ऋतुः	... ५८	कालः	... ५८
ऋद्धः	... ४३, ५१	कालनेमिहा	... ८२
	ए.	किम्	... ९१
एकः ...	... ९१	कुंडली	... ११०
एकपात्	... ९५	कुंदः	... १००
एकात्मा	... ११६	कुंदरः	... १००
	ओ.	कुंमः	... ८१
ओजस्तेजोयुतिधराः	४३	कुमुदः	... ७६, १००
	औ.	कुवलेशयः	... ७६
औषधम्	... ४४	कृतकर्मा	... ९७
	क.	कृतज्ञः	... २२, ७०
कैः ...	... ९१	कृतलक्षणः	... ६४
कथित.	... १०४	कृष्णः	... २०, ७२
कनकागदी	... ७१	कृताकृतः	... २८
कपिः	... १०९	कृतागमः	... ८३, ९७
कपिलः	... १०९	कृतांतकृत्	... ७०
कर्पाद्रिः	... ६६	कृतिः	... २९
करणम्	... ५४	कृशः	... १०३
कर्ता	... ५४, ४७	केशवः	... १६, ८२
कवि.	... २७	केशिहा	... ८२
कांतः	... ४५, ८३	कतुः	... ६१
कामः	... ४५	कमः	... २२
कामी	... ८३	कोषकृत्	... ४७
कामकृत्	... ४५	कोषहा	... ४७
		क्षमः	... ६०

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
सामिणांवरः	... १११	चक्रगदाधरः	... ७१
क्षरम्	... ६४	चक्री	... ११०, १२०
क्षामः	... ६०, १०४	चतुर्गतिः	... ९५
क्षितीशः	... ११९	चतुर्दंष्ट्रः	... २८
क्षेत्रज्ञः	... १५	चतुर्बाहुः	... ९५
क्षेमकृत्	... ७७	चतुर्भावः	... ९५
क्षोभणः	... ५४	चतुर्भुजः	... २८
	ख.	चतुर्भूर्तिः	... ९५
संक्षेपशुः	... ७४	चतुरात्मा	... २८, ९५
	ग.	चतुरस्रः	... ११३
गतिसत्तमः	... ७३	चतुर्वेदविद्	... ९५
गदाग्रजः	... ९४	चतुर्व्यूहः	... २८, ९५
गदाधरः	... १२०	चंद्रनामदी	... ९२
गमस्तिनेमि	... ६५	चंद्रांशुः	... ४३
गभीरः	... ७१	चलः	... ९२
गर्भिरात्मा	... ११३	चाणूरामनिधूदनः	१०१
गरुडध्वजः	... ५१		
गहनः	... ५४, ७१	छ.	
ग्रामणीः	... ३७	छिन्नसंशयः	... ७९
गुणभृत्	... १०३	ज.	
गुप्तः	... ७१	जगतःसेतुः	... ४४
गुरुः	... ३६	जगदादिजः	... २९
गुरुतमः	... ३६	जनजन्मादिः	... ११४
गुरः	... ५४	जननः	... ११४
गुह्यः	... ७१	जनार्दनः	... २७
गोपतिः	... ६६, ७६	जनेश्वरः	... ५०
गोप्ता	... ६६, ७६	जन्ममृत्युनरपतिगः	११६
गोविंदः	... ३३, ७१	जन्तुः	... ३९
गोविदापतिः	... ३३	जयः	... ६७
गोहितः	... ७६	जयंतः	... ९८

नाम	श्लोकः
जितक्रोधः	... ६२
जितमन्युः	... ११२
जितामित्रः	... ६९
जीवः	... ६८
जीवनः	... ११२
जेता	... २९
ज्येष्ठः	... २१
ज्योतिः	... १०७
ज्योतिर्गणेश्वरः	७९
ज्योतिरादित्यः	७३
ज्ञानगम्यः	... ६६
ज्ञानमुत्तमः	... ६१

त.

तत्	... ९१
तच्चम्	... ११६
तत्त्वविद्	... ११६
तंतुवर्धनः	... ९७
तारः	... ५०, ११७
तारणः	... ५०
त्रिककुब्जाम	... २०
त्रिदशाध्यक्षः	... ७०
त्रिपद्	... ७०
त्रिलोकधृक्	... ९३
त्रिलोकात्मा	... ८२
त्रिलोकेशः	... ८२
त्रिविक्रमः	... ६९
त्रिसामा	... ७५
तीर्थकरः	... ८७
तृष्टः	... ५५

नाम	श्लोकः
तेजोवृषः	... ९४
त्वष्टा	... १९

द.

दक्षः	... ५८, १११
दक्षिणः	... १११
दमः	... १०५
दमनः	... ३४
दमयिता	... १०५
दर्पदः	... ८९
दर्पहा	... ८९
दंडः	... १०५
दामोदरः	... ५३
दारुणः	... ७४
दाशार्हः	... ६७
दिविस्पृक्	... ७४
दिशः	... ११३
दीप्तमूर्तिः	... ९०
दुर्गः	... ९६
दुर्गमः	... ९६
दुर्जयः	... ९६
दुर्धरः	... ४२, ८९
दुर्मर्षिणः	... ३५
दुरतिक्रमः	... ९६
दुराधर्षः	... २२
दुरारिहा	... ९६
दुरावासः	... ९६
दुर्लभः	... ९६
दुष्कृतिहा	... ११२
दृस्वप्ननाशनः	"
दृढः	... ७२

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
हृत्तः	... ८९	नक्षत्रनेमिः	... ६०
देवः	... ५४	नक्षत्री	... ॥
देवकीनन्दनः	... ११९	नन्दः	... ६९
देवमृद्गरुः	... ६५	नन्दकी	... १२०
देवेशः	... ॥	नन्दनः	... ६९
द्युतिधरः	... ९४	नन्दिः	... ७९
द्रविणप्रदः	... ७४	नयः	... ५६
	घ.	नरः	... ३९
धर्मजयः	... ८३	नहुपः	... ४७
धन्यः	... ९३	नारसिंहवपुः	... १६
धन्वी	... २२	नारायणः	... ३९
धनुर्धरः	... १०५	निर्गुणः	... १०३
धनुर्वेदः	... ॥	निग्रहः	... ९४
धनेश्वरः	... ६३	निधिरव्ययः	... १७
धरणीधरः	... ३८	निमिषः	... ३६
धराधरः	... ९३	नियम.	... ३०, १०५
धर्मः	... ५६	नियन्ता	... १०५
धर्मकृत्	... ६४	निर्वाणम्	... ७५
धर्मगुप्	... ॥	निवृत्तात्मा	... ३८, ७७, ९६
धर्मयूपः	... ६०	निष्ठा	... ८५
धर्मविदुत्तमः	... ५६	नेता	... ३७
धर्माध्यक्षः	... २८	नेयः	... ५६
धर्मी	... ६४	नैकः	... ९१
धाता	... १८, ११५	नैककर्मकृत्	... ६३
धातुरुत्तमः	... १८	नैकजः	... १०८
धाम	... ३६	नैकमायः	... ४६
धुर्यः	... ४९	नैकरूपः	... ४२
धृतात्मा	... ३०	नैकशृंगः	... ९४
धृताशीः	... ९२	नैकात्मा	... ६३
ध्रुवः	... ५५		

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
न्यमोघः	... १०१	पुरुजित्	... ६७
न्यायः	... ३७	पुरुषः	... १५, ५७
	प.	पुरुषोत्तमः	... १६
पणः	... ११५	पुरुषोत्तमः	... ६७
पद्मनुत्तमम्	... ९१	पुष्कराक्षः	... १८, ७२
पद्मगर्भः	... ५१	पुष्टः	... ५५
पद्मनामः	... १९, ३४, ५१	पुष्पहासः	... ११५
पद्मनिभेक्षणः	... ५०	पूर्णः	... ८६
पद्मी	... ”	पूतात्मा	... १५
परमः	... ५५	पूरायिता	... ८६
परमस्पष्टः	... ”	पृथुः	... ५७
परमात्मा	... १५	पेशलः	... १११
परमेश्वरः	... ५४	प्रकाशनः	... ४२
परमेष्ठी	... ५८	प्रकाशात्मा	... ४३
परार्द्धः	... ५५	प्रग्रहः	... ९४
परायणम्	... ७५	प्रजागरः	... ११५
परिग्रहः	... ५८	प्रजापतिः	... २१, ३४
पर्जन्यः	... १००	प्रजामवः	... २३
पर्यवस्थितः	... ११२	प्रणवः	... ५७, ११५
पवनः	... ४५	प्रतर्दनः	... २०
पवित्रम्	... २०	प्रत्ययः	... २३
पापनाशनः	... ११९	प्रतापनः	... ४३
पावनः	... ४५	प्रतिष्ठितः	... ४८
पुंहरिकाक्षः	... २५	प्रथितः	... ”
पुण्यः	... ८६, ११२	प्रयुम्नः	... ८१
पुण्यकीर्तिः	... ८६	प्रधानपुरुपेश्वरः	... १६
पुण्यभ्रषणकीर्तनः	... १११	प्रपिनामहः	... ११७
पुनर्वसुः	... २९	प्रमवः	... १७
पुरंदरः	... ४९	प्रमुः	... १७, ४५
पुरातनः	... ६६	प्रभूतः	... २०

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
प्रमाणः	... ५९, ११६	मंक्तवत्सलः	... ९१
प्रमोदनः	... ६९	मगवान्	... ७३
प्रसन्नात्मा	... ३९	मगहा	... ७३
प्राग्वंशः	... १०३	मर्ता	... १७
प्राणः	... २१, ४८, ५७	ममकृत्	... १०२
प्राणजीवनः	... ११६	मयनाशनः	... १०२
प्राणद्वः	२१, ४८, ५७, ११५	मयापहः	... ११३
प्राणानिलयः	... ११६	मानुः	... ४४
प्राणमृत्	... "	भारमृत्	... १०४
प्रांशुः	... ३०	भावः	... १४
प्रियकृत्	... १०६	भावनः	... १७
प्रियार्हः	... "	भास्करव्युतिः	... ४३
प्रतिवर्धनः	... "	भिषक्	... ७५
	व.	भीमः	... ५२, ११४
वधुः	... २६	मीमपराक्रमः	... ११४
वह्निशिराः	... २६	भुजगोत्तमः	... ३४
वीजमप्ययम्	... ५९	मुर्मुवोल्हर्मीः	... ११४
वृहत्	... १०३	मूर्गर्भः	... २१
वृहद्भानुः	... ४९	मूः	... ६०
वृहद्दृपः	... ४२	मूर्कृत्	... १४
वज्र	... ८४	मृतमप्यभवत्प्रमुः	...
वज्रकृत्	... ८४	मृतमप्यमवन्नाथः	... ४५
वज्रनाः	... ८४	मृतमाधनः	... १४
वज्रभ्यः	... ८४	मृतमृत्	... "
वज्रविद्	... ८४	मृतमहेश्वरः	... ६५
वज्रविधर्धनः	... ८४	मृनात्मा	... १४
वज्रा	... ८४	मृतादिः	... १७
वशी	... ८४	मृतावासः	... ८९
वाम्दणः	... ८४	मृतिः	... ८०
वाम्दणवियः	... ८४		

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
मूषणः	... ८०	महाधनः	... ५९
भूर्भुवःस्वस्तरुः	११७	महान्	... १०३
भूरिदक्षिणः	... ६६	महानिधिः	... ९९
भूशयः	... ८०	महाबलः	... ३१
भेषजम्	... ७५	महाबुद्धिः	... ३२
भोक्ता	... २९, ६६, १०८	महाभागः	... ५२
भोजनम्	... २९	महाभूतः	... ९९
भ्राजिष्णुः	... ”	महाभोगः	... ५९
	म.	महामत्स्यः	... ६०
मंगलंपरम्	... २०	महामनाः	... ७२
मंत्रः	... ४३	महामायः	... ३१
मधुः	... ३१	महामूर्तिः	... ९०
मधुसूदनः	... २१	महायज्ञः	... ८५
मनुः	... १९	महायज्वा	... ८५
मनोजयः	... ८७	महावराहः	... ७१
मनोहरः	... ६२	महावीर्यः	... ३२
मरीचिः	... ३४	महाशक्तिः	... ३२
महर्द्धिः	... ५१	महाशनः	... ४६
महर्षिकपिलाचार्यः	७०	महाशृंगः	... ७०
महाकर्मा	... ८५, ९७	महास्वनः	... १८
महाकतुः	... ८५	महाहृदः	... ९९
महाक्रमः	... ८५	महार्हः	... ६९
महाक्रोशः	... ५९	महाहविः	... ८५
महाक्षः	... ५१	महीधरः	... ४७, ५३
महागर्तः	... ९९	महीगर्ता	... ३३
महातपाः	... २६	महेज्यः	... ६१
महातेजाः	... ८५	महेंद्रः	... ४२
महादेवः	... ६५	महेष्वासः	... ३३
महाद्विधक	... ३२	महोत्साहः	... ३१
महापुतिः	... ३२	महोदधिशयः	... ६८
		महोरगः	... ८५

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
चरारोहः	... २६	विदिशः	... ११३
चरुणः	... ७२	विधाता	... १८, ६४
वंशवर्धनः	... १०३	विधेयात्मा	... ७९
चपट्कारः	... १४	विनयः	... ६७
चत्सरः	... ६३	विनयितासाक्षी	६८
चत्सलः	... "	विभुः	... ३९, १०७
चत्सी	... "	विमुक्तात्मा	... ६१
चसुः	... २५, ४२, ८७	विरजः	... ५६
चसुदः	... ४२	विराम	... "
चसुप्रदः	... ८७	विरोचनः	... १०७
चसुमनाः	... २५, ८७	विविकः	... ४१
चसुरेताः	... ८७	विशिष्टः	... ४०, ४७
चन्हः	... ३८	विशुद्धात्मा	... ८१
चाग्मी	... ४२	विशोकः	... ८०
चाचस्पतिः	... ७४	विशोधनः	... ८१
चाचस्पतिरुदारधी	३६	विश्रामः	... ५८
चाजसनः	... ९८	विश्रुतात्मा	... ३५
चामनः	... ३०	विश्वम्	... १४
चायुः	... ५७	विश्वकर्मा	... १९
चायुवाहनः	... ४९, १०४	विश्वदक्षिणः	... ५८
चारुणः	... ७२	विश्वधृक्	... ३९
वासवानुजः	... ४८	विश्ववाहुः	... ४७
वासुदेवः	... ४९, ८७, ८९	विश्वभुक्	... ३९
विकर्ता	... ५४	विश्वमूर्तिः	... ९०
विक्रमः	... २२	विश्वयोनिः	... २६, २९
विक्रमी	... २२, ११०	विश्वरेता	... २३
विक्षरः	... ५३	विश्वात्मा	... ३७
विजयः	... २९	विषम	... ९२
विजितात्मा	... ७९	विष्णु	... १४, ४१, ८३
विदारण	... ६२	विष्णक्सेन	... २७
विद्वत्तमः	... १११	विस्तार	... ५९

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
विहायसगतिः...	१०७	व्याप्तः	५७
वीतभयः ...	१११	व्यार्था	६३
वीरः ...	५६, ८२, ८३	व्यालः	२३
वीरबाहुः ...	६२	श,	
वीरहा ...	३१, ९२, ११२	शक्तिमतांश्रेष्ठः...	६६
वृक्षः ...	७२	शतभृत्	१२०
वृद्धात्मा ...	५१	शतमूर्तिः	९०
वृषः ...	४७	शताननः	९०
वृषकर्मा ...	२५	शतानन्दः	७९
वृषपर्वा ...	४१	शतावर्तः	५०
वृषप्रियः ...	७६	शत्रुघ्नः	५७
वृषमः ...	४१	शत्रुजित्	१०१
वृषमाक्षः ...	७६	शत्रुतापनः	”
वृषाक्षपिः ...	२४	शब्दसहः	११०
वृषाकृतिः ...	२५	शब्दातिगः	”
वृषाही ...	४१	शंभुः	१८
वृषोदरः ...	४१	शमः	७५
वेगवान्	५३	शरणम्	२३
वेद्ः	२७	शरमः	५२
वेदविद्	”	शर्म	२३
वेदांगः	”	शरीरमृत्	५१
वेगः	३१	शरीरमृतमृत्	६६
वेधाः	७२	शर्वः	१७
वेकुण्डः	५७	शर्वरिक्तरः	११०
वेसानः	११९	शशबिन्दुः	४४
वैषः	३१	शोर्गधन्वा	१२०
व्यक्तरूपः	४६	शानः	७५
व्यमः	९४	शोतिदः	७६
व्यवसायः	५५	शाश्वतः	२०
व्यवस्थानः	”	शाश्वतस्याणु	२६
व्यादिनाः	११३		

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
शाश्वतस्थिरः	८०	श्रीविभावनः ...	७८
शांतिः ...	७५	श्रीशः ...	७७
शास्ता ...	३५	श्रुतिसागरः ...	४१
शिसंघी ...	४७	शृंगी ...	९८
शिष्टकृत् ...	४०	श्रेष्ठः ...	२१
शिष्टेष्टः ...	४७	श्रेयः ...	७८
शिपिविष्टः ...	४२		स.
शिवः ...	१७, ७७	संकर्षणः ...	७२
शिशिरः ...	११०	संक्षेप्ता ...	७७
शुचिः ...	३०, ४०	सर्गः ...	३०
शुचिश्रवाः ...	२६	संग्रहः ...	३०
शुभांगः ...	७६, ९७	सत् ...	६४
शुभक्षेणः ...	५५	सत्कर्ता ...	३९
शून्यः ...	९२	सत्कीर्तिः ...	७९
शूरः ...	५०	सत्कृतः ...	३९
शूरजनेश्वरः ...	८२	सत्कृतिः ...	८८
शूरसेनः ...	८८	सत्ता ...	७
शोकनाशनः ...	८०	सद्गतिः ...	७
शौरिः ...	५०, ८२	सतागतिः ...	३३, ६१
श्रमणः ...	१०४	संतः ...	११२
श्रीकरः ...	७८	सदामर्षी ...	१०८
श्रीगर्भः ...	५४	सदायोगी ...	३१
श्रीदः ...	७८	संघाता ...	३५
श्रीघरः ...	७	संधिमान् ...	३५
श्रीनिधि. ...	७	सनात् ...	१०९
श्रीनिवास. ...	३३, ७८	सनातनतमः ...	१०९
श्रीपाति. ...	७७	सन्निवासः ...	८८
श्रीमतावरः ...	७	सन्वासप्तृत् ...	७५
श्रीमान्	१६, ३२, ३७, ७८	सत्परायणः ...	८८
श्रीवत्सवधाः ...	७७	सत्पराचारः ...	११५
श्रीवासः ...	७		

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
सपिता	... ११७	सर्वगः	... २७
सप्तजिह्वः	... १०२	सर्वज्ञः	... ६१, १००
सप्तैषाः	... १०२	सर्वतश्चक्षुः	... ८०
सप्तवाहनः	... १०२	सर्वतोमुखः	... १००
संप्रतदर्नः	... ३८	सर्वदर्शनः	... २३
संभवः	... १७	सर्वदर्शी	... ६१
सद्भूतिः	... ८८	सर्वदृक्	... ३५
समः	... २५	सर्वदृग्ब्यासः...	७४
समयज्ञः	... ५२	सर्वप्रहरणायुधः	१२०
समात्मा	... २५	सर्वयोगविनिःसृतः	२४
समावर्तः	... ९६	सर्वलक्षणलक्षण्यः	५२
संमितः	... २५	सर्ववागीश्वरेश्वरः	९९
समितिंजयः	... ५२	सर्वविजयी	... ९८
समीरणः	... ३७	सर्वविद्भानुः	... २७
समीहनः	... ६०	सर्वशस्त्रभृतावरः	९४
सत्यः	... २५, ३६, १०६	सर्वसहः	... १०५
सत्यधर्मपराक्रमः	४४	सर्वादिः	... २४
सत्यधर्मपरायणः	१०६	सर्वाङ्गुनिलयः	८९
सत्यधर्मा	६९	संवृत्तः	... ३८
सत्यपराक्रमः	३६	सर्वेश्वरः	... २४
सत्यमेधाः	... ९३	संस्थानः	... ५५
सत्यसंधः	... ६७	सहः	... ५३
सत्रः	... ६१	सहस्राजित्	... ४६
सवः	... ९१	सहस्रपात्	... ३७
सविता	... १०७	सहस्रमूर्धा	... ”
संवत्सरः	... २३, ५८	सहस्राक्षः	... ”
सत्वस्थः	... ६५	सहस्राधिः	... १०२
सत्ववान	... १०६	सहस्रांशुः	... ६४
सर्वः	... १७	साहिष्णुः	... २९, ७३
सर्वकामदः	... १०४	साक्षी	... १५

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
साधु	... ३९	सुराचिः	... १०७
साम	... ७५	सुरेशः	... २३
सामगः	... ॥	सुरेश्वरः	... ४४
सामगायनः	... ११९	सुलभ	... १०१
सात्वतापातिः	... ६७	सुलोचनः	... ९८
सात्विकः	... १०६	सुवर्णवितुः	... ९९
सिद्धः	... २२, १०१	सुवर्णवर्णः	... ९२
सिद्धसंकल्पः	... ४०	सुवीरः	... ११४
सिद्धार्थः	... ४०	सुव्रत.	... ६२, १०१
सिद्धिः	... २४	सुपेणः	... ७१
सिद्धिदः	... ४०	सुबद्ध	... ६२
सिद्धिसाधनः	... ४०	सूक्ष्मः	... ६२
सिंहः	... २५, ६५,	सूर्यः	... १०७
सुखदः	... ६२, १०८	सोमः	... ६७
सुषोपः	... ६२	सोमप.	... ६७
सुतपा.	... ३४	स्कंदः	... ४९
सुतंतुः	... ९७	स्कंदधरः	... ४९
सुंदः	... ९८	स्तवप्रियः	... ८६
सुंदर.	... ॥	स्तव्य	... ॥
सुदर्शनः	... ५८	स्तुति	... ॥
सुधन्वा	... ७४	स्तोता	... ॥
सुपर्णः	... ३४, १०४	स्तोत्रम्	... ॥
सुप्रसादः	... ३९	स्थविरस्थाणु	... ५९
सुमुञ्ज.	... ४२	स्थविरोधुदः	... १९
सुमुत्तः	... ६२	स्थविष्ट	... १९, ६०
सुमेधजः	... ९३	स्थाणु	... १७, २६, ५९
सुयामुनः	... ८८	स्थानदः	... ५५
सुराध्यक्ष	... २८	स्थिरः	... ३५
सुरानंद.	... ३३	स्थूल.	... १०३
सुरारिहा	... ३५	स्थः	... ५५

नाम	श्लोकः	नाम	श्लोकः
स्पष्टाक्षरः	... ४३	स्वामाच्यः	... ६९
स्रग्वी	... ३६	स्वास्यः	... १०३
स्रष्टा	... ७६, ११९		६.
स्वक्षः	... ७९	हरिः	... ८२
स्वभृतः	... १०३	हलायुधः	... ७३
स्वयंजातः	... ११९	हविः	... ८७
स्वयंभूः	... १८	हविर्हरिः	... ५२
स्ववशः	... ६३	हंसः	... ३४
स्वस्तिकृत्	... १०९	हिरण्यगर्भः	... २१, ५७
स्वस्तिदः	... ”	हिरण्यनामः	... ३४
स्वस्तिदक्षिणः	... ”	द्वृतभुक्	... १०७, १०८
स्वस्तिभुक्	... ”	द्वपीकेशः	... १९
स्वस्ति	... ”	हेतुः	... ५३
स्वंगः	... ७९	हेमांगः	... ९२
स्वांगः	... ७२		
स्वापनः	... ६३		

इति अनुक्रमाणिका समाप्ता

११
श्रीमद्भाष्यकृता प्रामाण्येनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां
ग्रंथकृतां च नामनिर्देशः ।

अग्निपुराणम्	भगवद्गीता
अंतर्यामिब्राह्मणः	भविष्योत्तरपुराणम्
आत्मबोधोपनिषद्	मंडूकोपनिषद्
आपस्तंबस्मृतिः	मनुस्मृतिः
ईशावास्योपनिषद्	महाभारतम्
ऋग्वेदः	बृहन्नारायणम्
ऐतरेयोपनिषद्	मांडूक्योपनिषद्
कठोपनिषद्	यास्कः
कार्त्यायनः	लिंगपुराणम्
केनोपनिषद्	वाल्मीकिरामायणम्
छादोग्योपनिषद्	विष्णुतिलकः
तेत्तिरीयोपनिषद्	विष्णुधर्मः
धातुपाठः	विष्णुपुराणम्
नरसिंहपुराणम्	वृद्धशातातपः
पद्मपुराणम्	व्यासस्मृतिः
पराशरः	श्रीस्तुतिः
पाणिनिव्याकरणम्	श्वेताश्वतरम्
बृहदारण्यकोपनिषद्	सनत्कुमारः
ब्रह्मपुराणम्	स्वाध्यायब्राह्मणः
ब्रह्मसूत्रम्	हरिर्विशः

श्रीः

श्रीमच्छंकरभाष्योपेतम् ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीगणेशायनमः । श्रीशौ जयतः । सच्चिदानन्दरूपाय कृ-
ष्णायाह्रिष्टकर्मणे ॥ नमो वेदान्तवेद्याय गुखे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥
कृष्णद्वैपायनं वन्दे सर्वलोकहिते रतम् ॥ वेदाब्जभास्करं व्यासं श-
मादिनिलयं मुनिम् ॥ २ ॥ सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्रान-
नपादब्राह्मोः ॥ सहस्रनाम्नां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरा-
दिशान्त्यै ॥ ३ ॥ वैशंपायनो जनमेजयमुवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ॥

युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । धर्मानभ्युदयनिःश्रेयसोत्पत्तिभूतान्वेदलक्षणा-
नशेषेण कात्स्न्येन पावनानि पापक्षपकारणानि च सर्वशः
सर्वप्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शान्तनवं शन्तनुमुतं
भीष्मं सकलपुरुषार्थसाधनमल्पप्रयासमनल्पफलमनुकामितिकृत्वा
पुनर्भ्य एव अभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ।

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ॥

स्तुवन्तःकं कमर्चन्तःप्राप्तुयुर्मानवाःशुभम् ॥ २ ॥

किमिति । किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः । स्वार्थे तद्धितविद्या-
नात् । लोके लोकनदेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तं यदाज्ञया
प्रवर्तन्ते सर्वे इति प्रथमः प्रश्नः । किंवाप्येकं परायणम् ।
अस्मिन्लोके एकं परायणं किं परमयत्नं प्राप्तव्यं स्यात् । यस्मि-
न्निरीक्षिते ' भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ स्तीयन्ते

चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । ' यस्य विज्ञानमानेण आनन्द
लक्षणो मोक्षः प्राप्यते, यद्विद्राज विभेति कुतश्चनेति, यत्प्रविष्टस
न विद्यते पुनर्भवः यस्य च वेदनात्तदेव भवति, यद्विहापापरं
पथा नृणां नास्ति तदुक्तमेतं परायणं लोके किमिति द्वितीय
प्रश्नः । कं कतमं देवं स्तुवन्तो गुणसंकीर्तनं कुर्वन्तः कं कतमं
देवमर्चन्तः वाद्यमाभ्यन्तरं चार्चनं बहुविधं कुर्वन्तः मानवा
मनुसुताः शुभं कल्याणं स्वर्गादिफलं प्राप्नुयुः लभेयुरिति पुनः
प्रश्नद्वयम् ।

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ॥

किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ ३ ॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वेषां धर्माणां मध्ये भवतः परमः
मकृष्टो मतः अभिमतः इति पञ्चमः प्रश्नः । किं जपन्निष्ठादि
किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जन्तुः जननं
धर्मा अनेन जन्तुशब्देन च जपार्चनादिषु यथायोग्यमधिकारं सूच-
यति । जन्मसंसारबंधनात् जन्माज्ञान विजृम्भितानामविद्या,
कार्पाणामुपलक्षणम् । संसारोऽ विद्या ताभ्यां यद्बन्धनं तस्मात्सु-
च्यते पुक्तो भवतीति षष्ठः प्रश्नः । ' जन्मसंसारबंधनात् ' इतीदं
मुपलक्षणम् । इतरेषां फलानामप्येतद्ब्रह्मणं मोक्षस्य प्राधान्य
स्थापनार्थम् ।

भौष्य उत्तरमुवाच--

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ॥

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

सर्वेषां शत्रूणां भयहेतुर्भौष्यः । पोक्षन्मोदीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः ।
किमेतमिति पद् प्रश्नाः कृताः तत्र पाश्चात्योऽनन्तरो जप्यविशेषस्य
षष्ठः प्रश्नोऽनेन श्लोकेन परिहीयते । जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं

तस्य प्रभुं स्वामिनं देवदेवं देवानां देवम् अनन्तं देशतः
 क्षालतो वस्तुतथापरिच्छिन्नं पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकार-
 गाभ्यामुत्कृष्टं नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण स्तुवन् गुणान्सं-
 कीर्तयन् सततोत्थितः निरन्तरमुद्युक्तः पुरुषः पूर्णत्वात् पुरि-
 श्यत्वाद्वा पुरुष स च सर्वदुःखातिगो भवेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः समाधीयते ।

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ॥

ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

तमेव च अर्चयन्वाह्वार्वनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु कालेषु
 भक्तिर्भजनं तात्पर्येण तथा भक्त्या पुरुषमव्ययं विनाशक्रि-
 यारहितं ध्यायन् आभ्यन्तराभ्यर्चनं कुर्वन् स्तुवन् पूर्वोक्तेन ।
 नमस्यन् नमस्कारं कुर्वन् पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्ष-
 णं कुर्वन् यजमानः पूजकः फलभोक्ता अथवा अर्चयन्नित्यमने-
 तोभयविधमर्चनमुच्यते । ध्यायन्स्तुवन्नमस्यन्निति मानसं कायि-
 कं वाचिकं चोच्यते

वृत्तीयं प्रश्नं परिहरति उत्तरैस्त्रिभिः पादैः

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥

अनादिनिधन पद्भाववर्जितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वं लोक्य-
 ते इति लोको दृश्यवर्गः तस्य नियन्तृणां ब्रह्मादीनामपीश्वरत्वा-
 त्सर्वलोकमहेश्वर- तं लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षात्
 दृशतीति लोकाध्यक्षः नित्यं निरन्तरं स्तुवन्सर्वदुःखातिगो भवे-
 दिति । त्रयाणां साधारणं फलवचनं सर्वाण्याध्यात्मकादीनि दुःखा-
 न्पतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगो भवेत् स्यात् ।

तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ॥

लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मणे / स्रष्ट्रे ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये हितम् ॥
सर्वान्धर्माञ्जानातीति सर्वधर्मज्ञः तम् । लोकानां प्राणिनां कीर्ति-
र्यशांसि स्वशक्त्यनुभवशेन वर्धयतीति तम् । लोकैर्नीध्यते याच्यते
लोकानुपतापयते आस्ते लोकानामीष्ट इति वा लोकनाथः तं मह-
द्ब्रह्म विश्वोत्कर्षेण विद्यमानत्वात् । भूतं परमार्थसत्यं सर्वभूतानां
भवः संसारो यत्सकाशादुद्भवतीति सर्वभूतोद्भवस्तम् ।

पञ्चमं मंत्रं परिहीयते—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकृतमो मतः ॥

यद्भवत्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेत्रः सदा ॥ ८ ॥

एष इति । सर्वेषां वेदलक्षणानां धर्माणामेष वक्ष्यमाणो धर्मो
ऽधिकृतम इति मे मतोऽभिप्रेतः । यद्भवत्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं
हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं घासुदेवं स्तवैर्गुणसंकीर्तनलक्षणैः
स्तुतिभिः सदाचैत्सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरो मनुष्य इति यत्
एष धर्म इति सम्बन्धः । अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्ये किं-
कारणमुच्यते । हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यदेशकालादिनियमान-
पेक्षत्वाचाधिस्ये कारणम् । ' ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वारेऽ-
र्चयन् ॥ यदामोति तदामोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ ' इति
विष्णुपुराणे । ' जप्येनव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ कुर्याद-
न्यध्वा कुर्यान्मंत्रो ब्राह्मण उच्यते । ' इति मानवं वचनमेतत्सर्व-
मभिप्रेत्य ' एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकृतमो मत' इत्युक्तम् ।

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ॥

परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

परमामिति । परमं प्रकृष्टं महद्ब्रह्मतेजश्चैतन्पलक्षणं सर्वाव-
भासकम् । श्रुतिश्च ' येन सूर्यस्तपति तेजसोद्धस्तदेव ज्योतिषां
ज्योतिर्न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ' इत्यादिश्रुतेः । ' यदा-
दित्यगतं तेज ' इत्यादि स्मृतेश्च । परमं तपस्तपत्याज्ञापयतीति तपः
' य इमं च लोकं परमं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽतरो यम-
यति ' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वनियन्तृत्वं श्रूयते । ' भीष्मास्माद्वातःपवते '
इत्यादि सैत्तिरीयके । तपतीष्ट इति वा तपः ' भीष्मोदेति सूर्यः
भीष्मास्यादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्भावति पञ्चमः ' इत्यादि च तम्यैश्वर्यम् ।
अनवच्छिन्नमतिमहत्त्वम् ' एष सर्वेश्वर ' इत्यादिश्रुतेः । परमं
सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महनीयतया महत् परमं प्रकृष्टं परायणं
पुनरावृत्तिशंकारहितं परमग्रहणात्सर्वत्र परं तेज आदित्यादिकं
व्यावर्त्यते । सर्वत्र ' यो देव ' इति विशेष्यते । यो देवः परमं तेजः,
परमं तपः, परमं ब्रह्म, परमं परायणम्, स एकः सर्वभूतानां
परायणमिति वाक्यार्थः ।

इदानीं मथमप्रश्नस्योत्तरमाह

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥

दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥

पवित्राणामिति । पवित्राणां पवित्रं पावनानां तीर्थादीनां पर-
मस्तु पुमान् । ध्यातो दृष्टः कीर्तितश्च स्तुतः संपूजितः स्मृतः
प्रणतः पाप्मनः उन्मूलयतीति परमं पवित्रं संसारबंधहेतुभूतं
पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं चाज्ञानं सर्वं नाशयन्स्वयाथात्म्य
ज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रम् । ' रूपमारोग्यमर्याश्च भोगांश्चैवा-

नुपद्मिकान् ॥ ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गप्रदो हरिः । समु-
 त्पृज्याखिलं चान्यः सोऽच्युतः किं न चिन्त्यते ॥ ध्यायेन्नारायणं
 देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै
 श्रुतिः । अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी
 भवति पंक्तिपावनपावनः । आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च
 पुनः पुनः । इदमेकं मुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ हरिरेकः
 सदा ध्येयो भवद्भिः सत्वसंस्थितैः ॥ ओमित्येवं सदा विमाः पठत
 ध्यात केशवम् ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिदिच्छद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षी-
 यंते चास्यकर्माणि तस्मिन्ष्ट्रे परावरे ॥ यन्नामकीर्तनं भक्त्या वि-
 लापनमनुत्तमम् ॥ मैत्रेयाशेषपापानां घातूनामिव पावकः ॥ अवशे-
 नापि यन्नास्त्रि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिद्ध-
 स्तैर्मृगैरिव ॥ ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥ यदा-
 मोति तदामोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ हरिर्हरति पापानि दुष्ट-
 चित्तरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयापि संपूष्टो दहत्येव हि पावकः ॥
 ज्ञानत्वेऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति
 तोयस्यं लवणं यथा ॥ यस्मिन्त्रयस्तमतिर्नयाति नरकं स्वर्गोऽपि य-
 चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ग्राह्योऽपि लोकोऽल्पकः ।
 मुक्तिं चेतसि यत्स्यतोऽमलधिषां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं
 तदयं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥ शमायालं जलं बन्हेस्तम-
 सो भास्करोदयः ॥ शान्तिकाले त्वर्यावस्य नामसंकीर्तनं हरेः ॥ हरे-
 र्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ॥ कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव
 गतिरन्यथा ॥ स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते नरः ॥ वि-
 ष्णोः संपूजनादित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु ना-
 स्ति तेषाममङ्गलम् ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥
 गंगास्नानसदृशेषु पुष्करस्नानकोटिषु ॥ यत्पापं विलयं
 याति स्मृते नश्यति तद्दरी ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः
 कर्मात्मकानि वै ॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं
 परम् ॥ कलिकल्पमपत्युग्रं नरकार्तिमर्दं नृणाम् ॥

प्रयाति विलयं सद्यः सकृच्चत्रापि संस्पृते ॥ सकृत्स्पृतोऽपि
 गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पापराशिं दहत्याशु तूलराशि-
 भिवानलः ॥ यथाग्निरुद्धृतशिखः कर्षं दहति सानिलः ॥ तथा
 चित्तास्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ ' ईश्वरो देवीं प्रत्याह
 मुक्तिकारणम् ' थावज्जीवं प्रणवमथवा वर्तयेद्रौद्रियं वा याजुर्वेद्यं व-
 सतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ॥ हित्वा लज्जां कलिमलकुलच्छे-
 दनानीरयेद्वा विष्णोर्नामान्यनिशमथवा मुक्तिरेषा चतुर्धा ॥ जना-
 र्दनं भूतपतिं जगद्गुरुं स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने ॥ दुःखानि
 सर्वाण्यपहन्ति साधयत्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते ॥ कलाव-
 त्रापि दोषाढ्ये विपयासक्तमानसः ॥ वृत्त्वापि सकलं पापं गोवि-
 न्दं संस्मरञ्छुचिः ॥ वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ॥ तस्यान्त-
 रायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ लोकत्रयाधिपतिप्रप्रतिमभाव-
 भीपत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमशिशम् ॥ जन्मान्तरप्रलयकल्पसह-
 स्रजातमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥ एकोऽपि कृष्णे सुकृ-
 तप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेतिजन्म
 कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ अतसीषुष्यसंकाशं पीतवाससमच्यु-
 तम् ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ शाठ्ये-
 नापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये ॥ संसारस्थूलबन्धानामुद्देजन-
 करो हि सः ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः मङ्गलं सुखं
 तत्साधनं तत्र ज्ञापकं च तेषामपि परमानन्दलक्षणं परं मङ्गलमिति
 मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च देवः द्योतनादिभिः
 समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां योऽव्ययः ~~न्यूनपरिच्छिन्नः~~
 वा जनको स एकं दैवतं लोके इति वाक्यार्थः ~~इति वाक्यार्थः~~
 सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूता-
 धिवासः साक्षी वेताः केवलो निर्गुणश्च ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति
 पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तै ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
 मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये । ' इतिश्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि ।
 ' सैषंदेवतैस्तत ' इति छान्दोग्ये । ननु कथमेको देवो जीवभेदात् ।

इति पृष्टैकदैवतविषयत्वात् । यत्र पुल्लिङ्गशब्दप्रयोगस्तत्र 'विष्णुः'
विशेष्यः । यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगस्तत्र 'देवता' विशेष्यते ।
यत्र नपुंसकप्रयोगस्तत्र 'ब्रह्म' विशेषणीयम् ।

ॐ विश्वं विष्णुर्वपदकारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥

'यतः सर्वाणि भूतानि' इत्यारभ्य जगत्पदुत्तिस्थितिलयकार-
णस्य ब्रह्मणः एकदैवतत्वेनाभिहितत्वादादावुभयविधं ब्रह्म
विश्वशब्देनोच्यते । विश्वस्य जगतः कारणत्वेन विश्वमित्युच्यते
ब्रह्म । आदौ तु 'विश्वम्' इति कार्यशब्देन कारणग्रहणं । कार्यभूत
विरिञ्च्यादिनामभिरुपपन्ना स्तुतिर्विष्णोरिति दर्शयितुम् । यद्वा
परस्मात्पुरुषान्नभिन्नमिदं विश्वं परमार्थतः सदस्ति । अथवा
विश्वं ब्रह्म 'तत्पृष्ठा तदेवानुमाविशत्' इति श्रुतेः । किञ्च सं-
हृतौ विशन्ते सर्वाणि भूतान्यस्मिन्निति विश्वं ब्रह्म 'य-प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । तथाहि 'सकलं जगत्कार्यमेव विशत्यत्र
चाखिलं विशत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म' इति श्रुतेः । नाचिकेत-
सा पृष्टे मृत्युरुवाच 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यारभ्य 'स-
र्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति । यदिच्छ-
न्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि । ॐ मित्येतत् ।
एतद्ब्रह्मैवाक्षरं ब्रह्म एतद्ब्रह्मैवाक्षरं परम् ॥ एतद्ब्रह्मैवाक्षरं ज्ञात्वा यो
यदिच्छति तस्य तत् । ॐ मिति ब्रह्म ॐ मितिदं सर्वम् । तद्यथा
शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृणानि एवमोङ्कारेण सर्वा-वाक् संतृण्णा-
न्तु । इति श्रुतेः । 'सर्वं प्रणवोऽप्यन्तरेऽर्वाहोर्ण-परः'
प्रणवेऽव्ययः । सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्त स्तथैव च ॥ एवं
हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥ प्रणवं हीश्वरं विशत्सर्वस्य
हृदये स्थितम् ॥ सर्वव्यापिनमोद्गारं मत्वा धीरो न शोचति ॥

अमात्रानन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ॥ ॐ कारो विदितो
 येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः ॐ तदात्मा
 ॐ तत्सत्यम् । ॐ तत्पुरोनिमः' इत्यादिश्रुतिभिः 'ॐ मित्येका
 क्षरं ब्रह्म' 'रसोऽहमस्मि कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः
 सर्ववेदेषु गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ आद्यं तु त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी
 यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । प्रण
 वाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ॥ वाङ्मयं प्रणवं सर्वं
 तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥' इत्यादिस्मृतेश्च 'विश्व' शब्देन ॐ
 कारोऽप्यभिधीयते वाच्यवाचकयोरत्यभेदाभावात् । विश्वमित्यो-
 कार एव ब्रह्मेत्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त
 उपासीत' इति । एतदुक्तं भवति यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं
 ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लयत्वात्तदनन्तत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मकत्वे
 रागादयः संभवन्ति 'तस्माच्छान्त उपासीत' इति श्रुतेः ।
 'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ॥ आत्मनः प्रतिकूलानि
 परेषां न समाचरेत् ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र सपं पश्यति योऽर्जुन ॥
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ निर्गुणः परमात्मात्र
 देहं व्याप्य व्यवस्थितः ॥ तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥
 यथागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ॥ क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं
 हनूमानिव सागरम् ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ॥
 शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ एते भिन्नदृशो
 दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥ कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां
 मम ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ॥ द्रष्टव्यमात्मवत्त
 स्माद्भेदेन विचक्षणैः ॥ समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्युवं तथा
 वपम् ॥ तथा यत्नं करिष्यामो यथा माप्स्याम निर्वातिम् ॥ सर्वत्र
 दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ न मन्त्रादिकृतस्तात
 नच नैसर्गिको मम ॥ प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो
 हृदि ॥ अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ॥ तस्य
 पापागमस्तात हेत्वभावाच्च विद्यते ॥ कर्मणा मनसा वाचा पर-
 पीडां करोति यः ॥ तद्गीर्जं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥

तमदमानमत्सराणां ब्रज भट दूरतरेण मानवानाम्' इत्यादिवचनैर्विष्णु-
वलक्षणस्यैवंप्रकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि
कर्तव्यमिति । ' श्रद्धया देयमश्रद्धयाऽदेयंश्रद्धयाग्निः समिध्यत' इत्या
दिश्रुतेः । ' श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् । इमं स्तवमधी-
यानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमन्नतमदक्षिणं
यज्ञमनृत्विजा हुतम् ॥ अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः पठेते तव
दैत्यसत्तम ॥ पुण्यमद्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ॥ ऋयविक्रय
सक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ॥ अश्रद्धया च यद्दानं यजतां
ददतां तथा ॥ तत्सर्वं तव देवेन्द्र मत्प्रसादान्नविष्यति ' ॥ ' अश्र
द्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्यं न
च तत्प्रेत्य नो इह ॥ ' इत्यादिस्मृतिभिश्च श्रद्धया स्तुतिनमस्का-
रादि कर्तव्यमश्रद्धया न कर्तव्यम् । ' ॐ तत्सदितिनिर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ' इति भगवद्ब्रह्मणस्तुतिनमस्कारादिकं
कर्म सात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयो-
गेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति] । आत्मानं विष्णुं
ध्यात्वाऽर्चनस्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम् । ' ना विष्णुः कीर्तये-
द्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात् ' इति महाभारते कर्मका-
ण्डे । ' सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ॥ '
सर्वकामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् ॥ तन्मयत्वेन गोविन्द-
मित्येतद्बालम्य नान्यथा ॥ तन्मयो वाञ्छितान्कामान्यदवाप्नोति मा-
नवः ॥' इति विष्णुधर्मै । ' सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमा
स्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥' इति भगव-
द्रीतासु । ' अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्य
जातम् ॥ ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूपो भवोद्भवा द्वंद्वगदा भवन्ति'
इति विष्णुपुराणे ॥ ' गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ॥
कर्णो तत्र पिघातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ तस्माद्ब्रह्मवाचापि
स्वरूपेणावतिष्ठतीति' व्यासस्मृतेः । ' चरं हुत्तवह्ज्वालापुञ्जस्या
न्तर्न्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविपुलजनसंवासैवशसम् ' इति का-

त्यायनवचनाद्यत्र देशे वासुदेवनिन्दा तत्र वासो न कर्तव्यः ।
 एतदुक्तं भवति । ' यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ त
 स्येने कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ' ॥ इतिश्वेताश्वतरमन्त्र-
 वर्णाद्धरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति । ' अवशेनापि यन्नास्त्रि
 कीर्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहवस्त्रैर्भृगोरिव ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतोवापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति
 तोयस्यं लवणं यथा ॥ कलिकल्मषमत्स्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ॥
 प्रयानि विलयं सद्यः सकृत्कृष्णस्य संस्मृतेः ॥ सकृत्स्मृतोऽपि गो-
 विन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पापराशिं दहत्याशु तूत्राग्निमि-
 वानलः । सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ बद्धः परिकरस्तेन
 मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ' एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशा-
 श्वमेधावमृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी
 न पुनर्भवाय ॥ ' एवमादिवचनैः श्रद्धाभक्तधारभावेऽपि नाम-
 संकीर्तनं समस्तदुरितं नाशयतीति मन्तव्यं किमुत नामसहस्रं
 नाशयतीति । ' मनसा अग्रे संकल्पयन्त्यथ वाचा व्याहरति । ' मनसा
 यद् ध्यायति तद्वाचा वदति ' इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकी-
 र्तेनान्तर्गमम् । नामशक्तितार्थ्यावधारणं ' यस्मिन्न्यस्नपतिर्नयानिनर-
 कं म्रगोऽपि यद्विन्नने विन्नो पत्र निवेदिने च मनसि ब्राह्मोऽपिन्योकोऽ
 त्यक्ः ॥ मुक्तिं चेत्तस्यैः स्थितोऽन्यद्विषां पुंसां ददान्यव्ययः किंचित्तं
 तदर्थं प्रयानि विलयं तत्रान्युने कीर्तिते ॥ ' इति विष्णुपुराणान्ते
 श्रीपाराशरेणोपमंहृतम् ॥ ' आन्योऽत्र सर्वशास्त्राणि विचार्य च
 पुनः पुनः ॥ इदमेकं मुनिष्यन्नं ध्येयो नागपणः सदा ॥ ' इति
 श्रीमहाभारतान्ते भगवता श्रीदिव्यामनोपमंहृतम् । ' हरिरैकः
 सदा ध्येयो भवतिः मन्वमंभितः ॥ ७७ मिन्येवं सदा विनाः पठध्वं
 ध्यात केन्द्रम् ॥ ' इति हरिवंशे । कल्याणयात्रायां ' हरिरैको
 ध्यातव्यः ' इत्युक्तं महेश्वरेणापि, एतन्मन्त्रमभिन्य ' एष मे
 मरुत्सर्गाणां धर्मोऽभिस्तपो मतः ' इत्याधिरयमुक्तम् । ' किमेक-
 विधि ' ' यतः मर्गाणि ' इत्यादिना पट्टश्लोकं तद्विश्वदेवो-

क्तमिति व्याख्यातम् । तत्किमित्याकांशायामाह ' विष्णुः ' इति ।
 तथाच ऋग्वेदे ' तमुस्तोतारः पूर्वं यथाविद् ऋतस्य गर्भं जनुपा
 पिवर्तन ॥ अस्य जानन्तो नाम चिद्विक्तन नमहस्ते विष्णो सुमतिं
 भजामहे ॥ ' इत्यादि श्रुतिभिर्विष्णोर्नामसंकीर्तनं सम्यग्ज्ञानप्राप्तये
 विहितम् । ' तमेव स्तोतारः पुराणं यथाज्ञानेन सत्यस्य गर्भं जन्म
 समाप्तिं कुरुत । जानन्त आ अस्य विष्णोर्नामापि आवदत अन्ये
 वदन्तु मा वा । हे विष्णो वयं ते सुमतिं शोभनं महः भजामहे ' इति
 श्रुतेरभिप्रायः । ' वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । विवेक्याप्त्यभि
 प्राप्तिनो नुप्रत्ययान्तस्य रूपं ' विष्णुः ' इति । देशकालवस्तुपरिच्छेद
 शून्य इत्यर्थः । ' व्याप्ता मे रोदसी पार्थ क्रान्तिश्चाभ्यधिका
 स्थिता ॥ क्रमणाचाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित ' इति महाभा-
 रते । ' यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्वहिश्च त
 त्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ ' इत्यादिश्रुतेर्बृहन्नारायणे ।
 सर्वभूतस्थमेकं नारायणकारकल्पमेकाकारं परं ब्रह्म शोकमोह
 विनिर्मुक्तं विष्णुं ध्यायन्नसीदति ' इत्यात्मबोधोपनिषदि । वि-
 शतेर्वा ' नु ' प्रत्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति । ' यस्माद्विश्वमिदं
 सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ॥ तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विश्वघातोः
 मवेशनात् ॥ इति विष्णुपुराणे । यदुद्देशेन वपदक्रिया स वपदकारः ।
 यस्मिन् यज्ञे वा वपदक्रिया स वपदकारः । ' यज्ञो वै विष्णुः ' इति
 श्रुतेर्यज्ञो वपदकारः वपदकारादिमन्त्रात्मना देवान्प्रीणयतीति
 वा । ' मजापतिश्च वपदकारश्च ' इति श्रुतेर्देवता वा । भूतं भव्यं
 भवच्च भूतभव्यमवन्ति । तेषां प्रभुर्भूतभव्यमवत्प्रभुः । कालभेद-
 मनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगिकर्मश्वर्यमस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुणं
 समाश्रित्य भूतानि विरञ्चिरूपेण करोतीति भूतकृत् तमोगुण-
 मधिष्ठाय रुद्रात्मना भूतानि निहन्तति क्षिणोति, हिनस्ति इति
 वा भूतकृद्भेदः । सत्वगुणमधिष्ठाय भूतानि विभक्तिं पालयति
 धारयति पोषयति वा भूतभृत् । प्रपञ्चरूपेण भवतीति केवलं भव-
 त्येवेति भावः । भवनं भावः सत्तात्मको वा । भूतात्मा भूताना-

मात्मांतर्यामीति वा ' भूतानामन्तर्यामी ' इति श्रुतेः । भूतानि
भावयति जनयति वर्धयतीति वा भूतभावनः । भूतकृदादिभिर्गुण
तन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिपिच्यते ॥ १४ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥

अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥

पूतात्मेति । पूत आत्मा यस्य स पूतात्मा कर्मधारयो वा ।
केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः । गुणोपरागः स्वेच्छान्तः पुरुषस्येति
कल्प्यते । (१० इति दश नामानि व्याख्यातानि) । परमत्वा-
सावात्मा च परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः ।
मुक्तानां परमा उत्कृष्टा गतिर्गन्तव्या देवता । पुनरावृत्त्यसंभवाच्चद्रत-
स्येति मुक्तानां परमा गतिः । ' मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न
विद्यते ' इति भगवद्बचनम् । नव्येति नास्य व्ययो विनाशो
विकारो वा विद्यते इत्यव्ययः । ' अजरोऽमरोऽव्यय ' इति श्रुतेः ।
पुरं शरीरं तस्मिञ्छेते पुरुषः । ' नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः सम-
न्वितम् ॥ व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात्पुरुष उच्यते ' इति महा-
भारते । यद्वा अस्तेर्व्यस्तासुरयोगिन आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रह-
कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः । ' पूर्वमेवाहमासं तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् ' इति
श्रुतेः । पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सीदतीति वा पुरुषि
फलानि रानि ददाति पुरुषि भुवनानि संहारसमये अस्यति अन्तं
करोति वा पूर्णत्वाद्वा सदनत्वाद्वा पुरुषः । ' पूरणात्सदनाच्चैव
ततोऽर्शा पुरुषोत्तमः ' इति पञ्चमवेदे । साक्षादव्ययत्वात् स्वरूप
बोधेन पश्यति सर्वमिति साक्षी । ' साक्षाद्रशरि संज्ञायाम् ' इति
पाणिनिवचनादिन्वत्ययः । क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः ।
' आनो नपुमर्गे कः ' इति कप्रत्ययः । ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' इति
भगवद्बचनात् । ' क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथागुखम् ॥
तानि वोचि स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ' इति ब्रह्मपुराणे स

पूव । न क्षरतीत्यक्षरः । अश्नातेरश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूप-
मक्षर इति । एवकारात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरभेदः परमार्थतः ' तत्त्वमसि '
इत्यादि श्रुतेः । चकाराब्धावहारिको भेदः प्रसिद्धेरमान-
त्वात् ॥ १५ ॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुपेश्वरः ॥

नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥१६॥

योग इति । ' ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुध्य मनसा सह ॥
एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञ परमात्मनोः ॥ ' तदवाप्यतया योगः ।
योगं विन्दन्ति विचारयन्ति जानन्ति लभन्त इति वा योगविद-
स्तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादिनेतियोगविदां नेता । प्रधानं
प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुपेश्वरः । (२०)
नरस्यावयवाः सिंहस्यावयवाश्च यस्मिंल्लक्ष्यन्ते तद्वपुर्वस्य स
नारसिंहवपुः । यस्य वक्षसि नित्यं वसति श्रीः स श्रीमान् । अभि-
रूपाः केशा यस्य स केशवः । ' केशाद्दोऽन्यतरस्याम् ' इति च प्रत्ययः
प्रशंसायाम् । ' यद्वा कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्तयस्ते यद्वशेन
वर्तन्ते स वा केशवः । केशिवधाद्वा केशवः । ' यस्मात्त्व
यैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ॥ तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके
ज्ञेयो भविष्यसि ॥ ' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनं ।
' पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषो-
त्तमः । अत्र ' न निर्धारणे ' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति ।
जात्याद्यनपेक्षयाऽसमर्थत्वात् । यत्र पुनर्जातिगुणक्रियापेक्षया
पृथक्क्रियते तत्र समर्थत्वाभिपेक्षः प्रवर्तते । ' मनुष्याणां क्षत्रियः
शूद्रतमः ' । ' गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरतमा ' । ' अध्वगानां धाव-
ञ्शीघ्रतमः ' इति अथवा पञ्चमीसमासः । तथाच भगद्वचनं
' यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः ' ॥ १६ ॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥
सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥१७॥

सर्वं इति । 'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥' इति भगवद्ब्रह्मासवचनात्सर्वः । शृणाति सकलाः प्रजाः संहरति संहारयति वा शर्वः । निह्नैगुण्य-
तया शुद्धत्वाच्छिवः । स ब्रह्म स शिव इति अभेदादेशाच्छिवादिना मभिर्हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वान्स्थाणुः । भूतानामादिकारणत्वादि-
तिभूतादिः । प्रलयेऽस्मिन्सर्वं निधीयत इति निधिः 'कर्मण्याधिक-
रणे च' इति किप्रत्ययः । स एव निर्धोर्विशिष्यते अव्ययोऽविन-
श्वरो त्रिधिरित्यर्थः (३०) स्वेच्छया समीचीनं भवनं यस्य स संभवः । 'संभवामि युगे युगे' इति भगवद्ब्रह्मनात् । 'तथा दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षणाय च ॥ स्वेच्छया संभवाम्येवं गर्भ-
दुःखं विवर्जितः' ॥ इति सर्वेषां भोवनृणां फलानि भावयतीति भावनः । सर्वफलदातृत्वं 'फलमेतदुपपत्तेः' इत्यत्र प्रतिपादितम् । प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन धारणाञ्जर्ता । प्रकपेण महाभूतानि अस्मा-
ज्जायन्त इति प्रभवः । प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा । सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात्प्रभुः । निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति ईश्वरः 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

स्वयंभूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥१८॥

स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः 'स एव स्वयमुद्भू' इतिमानवं वचनम् । येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमिव भवतीति स्वयंभूः 'परिभूः स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात् । अथवा स्वयंभूः परमेश्वरः । स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति 'पराधि-
खानि व्यनृणरस्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात् । शं सुखं भक्तानां भावयती-
ति शम्भुः । आदित्यमण्डलान्तस्थो हिरण्यमयः पुरुष आदित्यः । द्वाद-
शादित्येषु रिष्णुर्वा 'आदित्यानामहं रिष्णुः' इत्युक्तेः । अदिनेर-

खाण्डिताया मद्या अयं पतिरिति वा । ' इयं वा अदितिः । महीं
 देवीं विष्णुपत्निम् ' इति श्रुतेः । यथादित्य एक एवानेकेषु जल-
 भाजनेषु अनेकवत्प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एक एवात्माने-
 कवत्प्रतिभासत इत्यादित्यसाधर्म्याद्वादित्यः । पुष्करेणोपमिते
 अक्षिणी यस्येति पुष्कराक्षः । (४०) महानूर्जितः स्वनः शङ्खः
 श्रुतिलक्षणो वा यस्येति महास्वनः । ' सन्महद् ० ' इत्यादिना
 समासे कृते ' आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ' इत्यात्वम् ।
 ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्गवेदो यजुर्वेद ' इत्यादि
 श्रुतेः । आदिर्जन्म निधनं विनाशस्तद्भयं यस्य न विद्यते सोऽना-
 दिनिधनः । अनन्तादिरूपेण विश्वं विभर्तीति धाता कर्मणां त-
 त्फलानां च विधाता । अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधा-
 तीति वा । धातुरुत्तम इति नामकं सविशेषणं सामानाधिकरण्यात्
 सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्य उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः । धातुर्विरि-
 ञ्चेरुत्कृष्ट इति वा । नामद्वयं वा कार्यकारणप्रपञ्चधारणाच्चिदेव
 धातुरुक्तः । सर्वेषामुत्कृष्टानामतिशयेन उद्गतत्वादुत्तमः ॥ १८ ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥१९॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः । नाप्यनुमानविषयः । त-
 ज्याप्यल्लिङ्गाभावात् । नाप्यनुमानसिद्धो निर्धर्मत्वेन सादृश्याभा-
 वात् । नाप्यर्थापत्तिग्राह्यस्तादृशानुपपद्यमानस्यासम्भवात् । नाप्य-
 भावगोचरो भावत्वेन संमतत्वात् । अभावसाक्षित्वाच्च षष्ठप्रमा-
 णस्य । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात् । यद्येवं
 शास्त्रयोनित्वं कथमुच्यते । प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य-
 प्रमाणाविषयत्वे अध्यस्तात्तद्रूपनिवर्तकत्वं न शास्त्रप्रमाणत्वमित्य-
 प्रमेयः साक्षित्वात् । हृषीकार्णाद्रियाणि तेषामीक्षः क्षेत्रज्ञरूपभाक् ।
 यद्देन्द्रियाणि यस्य घशे वर्तन्ते स परमात्मा । यस्य वा सूर्यरूपस्य

चन्द्ररूपस्य जगत्पीतिकरा हृष्याः केशा रश्मयः हृषीकेशः पृषोदरा-
दित्वात्साधुत्वम् । तथोक्तं मोक्षधर्मे 'सूर्यचन्द्रमसौ शश्वदंशुभिः
केशसंज्ञितैः ॥ बोधयन्त्यापर्यन्तैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् । बोधनात्सा-
पनाच्चैव जगतो हर्यणं भवेत् । अग्निष्टोमकृतेरेव कर्मभिः पांडुनन्द-
न । हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकभावनः ॥' इति । जगत्कारणं
पञ्च नामै यस्येति पद्मनाभः 'अजस्य नाभावाप्येकमर्पितम्' इति
श्रुतेः । अमराणां मधुरमरमधुः । विश्वं कर्म क्रिया क्रियत इति
जगत्कर्म विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मा । विचित्रनिर्माणशक्तिमत्त्वाद्दि-
श्वकर्मा त्वष्टा तत्सादृश्याद्वा (५०) मननान्मनुः 'नान्योऽतोऽस्ति
मन्ता' इति श्रुतेः । मन्त्रो वा प्रजापतिर्वा । संहारसमये सर्वभूत-
तनूकरणत्वाच्चष्टा तक्षतेस्तनूकरणार्थत्वाप्रत्ययः । अतिशयेन स्थूलः
स्थविष्टः । पुराणः स्थविरः 'एकं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति
श्रुतेः । वयोवचनो वा स्थिरत्वाद्ध्युवः स्थविरो ध्रुव इत्येक-
मिदं नाम सविशेषणम् ॥ १९ ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतम्रिककृन्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियेन गृह्यत इत्यग्राह्य इत्यर्थः 'यतो वाचो निवर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । शाश्वत्सर्वेषु कालेषु भवतीति
शाश्वतः 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । 'कृषिर्भूवाचरुः
शब्दो नश्च निर्धृतिराचरुः ॥ पिष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति
शाश्वत' इति व्यासवचनात्सच्चिदानन्दात्मकः कृष्णः । 'कृषामि
पृथिवीं पार्य भूत्या कार्णायसो ह्यः । कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मा-
त्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ इति वा कृष्णः । लोहिते अशिर्षा यस्य स
लोहिताक्षः । 'समागृह्यो लोहिताक्ष' इति श्रुतेः । प्रत्ये भूतानि
नर्दयति दिनम्नानि प्रतर्दनः । शान्भर्यादिभिर्गुणैः संपन्नः प्रभूतः
(६०) ऊर्ध्वाशोपव्यभेदेन निमृगां वक्रुभामपि धामेति त्रिकृष्णामेत्ये-
वमिदं नाम । येन पुनानि यो वा पुनानि प्रविदेयता या तत्परिचयम् ।

‘पुवः संज्ञायाम्’ ‘कर्नरिचर्षिद्वचयोः’ इति भगवत्पाणिनिस्म-
रणादित्रयत्ययः । ‘अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् ॥
स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां मङ्गलं ब्रह्म तद्विदुः ॥’ इति विष्णुपुराणे
कल्याणरूपत्वान्मङ्गलम् । स सर्वभूतेभ्य उत्कर्षतरं मङ्गलमित्येक-
मिदं नाम सविशेषणम् ॥ २० ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वादीशानः । प्राणान्ददाति चेष्टयतीति प्राणदः
‘कोदिवान्यात्कः प्राण्यात्’ इति श्रुतेः । यद्वा प्राणान्कालात्मना ददाति
खण्डयतीति प्राणान्दापयतिगोपयतीति ददातिलुनातीति वा प्राणदः ।
प्राणितीति प्राणः क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति श्रुतेर्मु-
ख्यप्राणो वा । वृद्धतमो ज्येष्ठः । ‘ज्येच’ इत्याधिकारे ‘वृद्धस्यच’ इति
वृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात् । मशस्यतमः श्रेष्ठः ‘मशस्यस्य थः’
इति आदेश विधानात् ‘प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च’ इति श्रुतेः
मुख्यप्राणोवा ‘ज्येष्ठश्च’ इत्याधिकरणसिद्धत्वात् । सर्वकारण-
त्वाद्वा ज्येष्ठः । सर्वातिशयत्वाद्वा श्रेष्ठः । ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजा-
नां पतिः प्रजापतिः । हिरण्यगर्भोऽन्नवर्तित्वाद्विरण्यगर्भः । विरि-
न्यात्मना वा हिरण्यगर्भः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र’ इति श्रुतेः ।
(७०) भूर्गर्भो यस्य स भूर्गर्भः । मायाः श्रियो घवः पतिर्माधवः । मधु-
विधावरोऽथत्वाद्वा माधवः । ‘मोनाद्धवानाद्य योगाद्य विद्धि
भारत माधवम्’ इति व्यासवचनाद्वा माधवः । मधुनापानं दत्त्वं
सूदितयानिति मधुसूदनः । ‘कर्णमिश्रोद्धरं चापि मधुनापमहासुरम् ॥
ग्रन्थगोऽपचिर्त्ति कुर्वन्नयान पुरपोत्तमः ॥ तस्य तान वयादेव
देवदानरसानराः ॥ मधुसूदनमित्याहृक्पयश्च जनार्दनम् ॥’
इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥
अनुत्तमो दुरार्धर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥२२॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः । विक्रमः शौर्यं तद्योगाद्विक्रमी 'वनुर-
स्यास्तीति धन्वी । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । 'रामः शस्त्रभृतामहम् ।'
इति भगवद्वचनात् । मेधा बहुग्रन्थावधारणसामर्थ्यं सा यस्यास्तीति
मेधावी 'अस्मायामेधास्रजोविनिः' इतिपाणिनिवचनाद्दिनिप्र-
त्ययः सलोपश्च । विचक्रमे जगद्विश्वं तेन विक्रमः । विना
गरुडेन पक्षिणा क्रमणाद्वा विक्रमः 'क्रमणात्क्रमहेतुत्वाद्वा क्रमो
विष्णुः' इति मनुवचनात् । अविद्यमान उत्तमो यस्मात्सोऽनुत्तमः
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इति श्रुतेः । 'नत्वत्समोऽस्त्यभ्य
धिकः कुतोऽन्य' इति स्मृतेश्च (८०) दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न
शक्यत इति दुरार्धर्षः । प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कृतं कर्म जाना-
तीति कृतज्ञः । पत्रपुष्पादिकं स्वल्पमपि प्रयच्छतो मोक्षं ददातीति
वा कृतज्ञः । पुरूपमयत्नः कृतिः क्रिया च हिंसा वा कृतिः सर्वा-
त्मकत्वात्क्रियाधारकत्वेन लक्ष्यते । कृतेति वा कृतिः । स्वमहि-
म्नि प्रतिष्ठितत्वादात्मवान् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महि-
म्नि' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ॥

अहः संवत्सरोः व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥२३॥

सुराणां देवानां शोभनदातृणां वा ईशः । आर्तानामार्तिहरत्वा
च्छरणम् । परमानन्दरूपत्वाच्छर्म । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वरेताः
सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्तीति स प्रजाभवः । मकाशरूपत्वा-
दहः । (९०) कालात्मना स्थितो विष्णुः संवत्सर इत्युक्तः । व्या-
ल्वद्रुहीतुमशम्यत्पत्वाद्द्व्यालः । प्रतीतिः प्रज्ञा प्रत्ययः 'प्रज्ञानं
ब्रह्म' इति श्रुतेः सर्वदर्शनात्मकान्यक्षीणि यस्य स सर्व-
दर्शनः ॥ २३ ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
 वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः । 'न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्टः कदाचन ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्माद्दह मजः स्मृतः ॥' इति महाभारते । सर्वेषामीश्वराणापमीश्वरत्वात्सर्वेश्वरः 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः । नित्यनिष्पन्नरूपत्वात्सिद्धः सर्ववस्तुषु संविद्रूपत्वाभिरतिशयत्वात्कल्परूपत्वाद्वा सिद्धिः । स्वर्गादीनां विनाशित्वाद्कल्पत्वम् । सर्वभूतानामादिकरणत्वात्संयादिः । स्वरूपसामर्थ्यान्न च्यवते न च व्यवाशिष्यत इत्यच्युतः । 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । तथा च भगवद्बचनं 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' ॥ इति (१००) नाम्नां शतमार्थं विवृतम् । विश्वं, परमात्मा, नारसिंहवपुः, संभवो, महास्वनो, मनुः, त्रिककुञ्जाम, भृगर्षो, दुराधर्षः, संवत्सरः । वर्षगात्सर्वकामानां धर्मो वृषः । कात् तोयाद्भूमिमापदिनि कपिर्वराहः । वृषत्वात्कापिरूपत्वात् वृषाकपिः । 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ॥ तस्माद्दृषाकपिं प्राह कदपयो मां प्रजापतिः ।' इति महाभारते । इयानिनि मर्तुं परिच्छेत्तुं न शक्यते आत्मा अस्येन्यमेपा न्या । सर्वमम्यन्धविनिर्गतः सर्वयोगविनिःसृतः । 'असद्गोचरं पुष्टं' इति श्रुतेः । नानागामोक्तायोगादवगमन्याद्वा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

रूपत्वात्परमात्मा सत्यः ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति श्रुतेः ।
 मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा ' सच्चत्यच्च अभवत् ' इति श्रुतेः । सदिति
 प्राणोऽस्तीत्यन्नं यामिति दिवाकरस्तेन प्राणान्नादित्यरूपत्वाद्वा
 सत्यः । सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः स
 समात्मा । ' सम आत्मेति विद्यात् ' इति श्रुतेः सर्वैरप्यर्थजातैः
 परिच्छिन्नो मितः सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इत्यसंमितो वा सर्वविका-
 ररहितत्वात्समः । मया लक्ष्म्या सहवर्तत इति वा समः । पूजितः
 स्तः संस्मृतो वा सर्वफलं ददाति न वृथा करोतीत्यमोघः ।
 अवितथसंकल्पाद्वा ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः । (११०) हृदयस्थं
 पुण्डरीकमश्रुते तत्रोपलक्षित इति पुण्डरीकाक्षः । ' हृत्पुण्डरीकं
 पुरमभ्यसंस्थम् ' इति श्रुतेः । पुण्डरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्मेति
 वा । धर्मलक्षणं कर्म यस्येति स वृषकर्मा । धर्मार्थमाकृतिः शरीरं-
 यस्येति स वृषाकृतिः ' धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ' इति
 भगवद्वचनात् ॥ २५ ॥

रुद्रो बहुशिरा वभुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ॥

अमृतः शाश्वतस्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन्तोदयतीति रुद्रः । स्तं राति ददाती-
 ति वा रुद्रः रुद्रुःखं कारणं वा द्रावयतीति वा रुद्रः ' रुद्रमित्युच्यते
 तस्माच्छिद्रं परमकारणम् ' इति लिङ्गपुराणवचनात् । वभूनि
 शिरांस्यस्येति बहुशिराः ' सहस्रशीर्षा ' इति श्रुतेः । विभर्ति
 लोकानिति वभुः । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वयोनिः । शुचीनि
 श्रवांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः । न विद्यते मृतं
 मरणमस्येति अमृतः ' अजरोऽमर ' इति श्रुतेः ॥ शाश्वतश्चासां
 स्थाणुयेति शाश्वतस्थाणुः । (१२०) वर आरोहोऽङ्गो यस्येति
 वरारोहः । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा । आरूढानां पुनरावृत्त्यसम्भ-
 वात् ' न स पुनरावर्तते ' इति श्रुतेः । ' यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते

तद्धाम परमं मम ' इति भगवद्वचनान् । महत्सृज्यविषयं ज्ञानमस्येति
महातपाः ॥ २६ ॥

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥

वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥२७॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः । कारणत्वेन व्याप्तत्वात् । सर्वत्र सर्वं
वेत्ति विन्दतीति वा सर्ववित् । भातीति भानुः । ' तमेव भान्त-
मनुभाति सर्वम् ' इति श्रुतेः ' यदादित्यगतं तेज ' इत्यादि
स्मृतेश्च । सर्वविच्चासौ भानुश्च सर्वविद्वानुः । विष्वगव्ययं सर्व
इत्यर्थे । विष्वगश्चंते पलायन्ते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति
विष्णक्सेनः । जनानर्दयति हिनस्ति नरकादीन्गमयतीति वा जनैः
पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यत इति जनार्दनः ।
वेदयतीति वेदः । ' तेषामेवानुक्रम्यार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ' इति भगवद्वचनान् ।
सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः सर्वे यज्ञाः सर्व ईज्यश्च कृष्णः ।
विदुः कृष्णं - ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन्सर्वयज्ञाः
समाप्ताः ॥ ' इति महाभारते । वेदे विद्यते इति वेदवित् ।
अव्यङ्गो ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल इत्युच्यते । व्यङ्गो व्यक्तिर्न
विद्यत इत्यव्यङ्गो वा ' अव्यक्तोऽयम् ' इति भगवद्वचनान् । वेदा
अङ्गभूता यस्य स वेदाङ्गः । (१३०) वेदान्विचारयतीति वेद-
वित् । क्रान्तदर्शी कविः सर्वदृक् ' नान्यतोऽस्ति द्रष्टा ' इति श्रुतेः ।
' कविर्मनिषी ' इति मन्त्रवर्णात् ।

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥

चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः । सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोप-
द्रष्टा । लोकोपालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः । धर्माधर्मौ साक्षा-
दीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः । कृतश्च कार्यरूपेण अ-

कृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः । सर्गादिषु पृथक् पृथग्विभूतय-
श्चतस्रः सन्त्यस्येति चतुरात्मा ' ब्रह्मदक्षादयः कालस्तथैवाखिलज-
न्तवः॥ विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः । विष्णुर्मन्वादयः कालः
सर्वभूतानि च द्विज ॥ स्थितेनिमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥
रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्तार्थैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयार्थैता
जनार्दनविभूतयः ॥ ' इति विष्णुपुराणे । ' व्यूहात्मानं चतुर्धा
वै वासुदेवादिमूर्तिभिः ॥ सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जना-
र्दनः ॥ ' इति व्यासवचनाच्चतुर्व्यूहः । दंष्ट्राश्चतस्रोऽस्येति चतुर्दंष्ट्रे
नृसिंहविग्रहः । यद्वा सादृश्याच्छृङ्गदंष्ट्रेत्युच्यते ' चत्वारि शृङ्गा ' इति श्रुतेः । चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुजः ॥ (४०) ॥ २८ ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥
अनघो विजेया जेता विश्वयोनिःपुनर्वसुः॥२९॥

प्रकाशैकरसत्वाद्भ्राजिष्णुः । भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया
भोजनमुच्यते । पुरुषरूपेण तां भुनक्तीति भोक्ता । हिरण्याक्षादी-
न्सहते अभिभवतीति सहिष्णुः । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्य-
ते स्वयामिति जगदादिजः । न विद्यतेऽघमस्येति अनघः ' अप-
हतपाप्मा ' इति श्रुतेः । विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैर्विश्व-
मिति विजयः । यतो जयत्यतिशयेन स्वभावतोऽतो जेता । विश्व-
थासां योनिश्चेति विश्वयोनिः । पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञ-
रूपेणेति पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरुर्जितः ॥

अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः३०

इंद्रमुपगतोऽनुजत्वेनेत्युपेंद्रः । यद्वा उपरि इन्द्र उपेंद्रः ' ममो-
परि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ॥ उपेंद्र इति कृष्ण त्वां
गास्यन्ति भुवि देवताः ॥ ' इति हरिवंशे । बलिं वामनरूपेण

याचितवानिति वामनः । संभजनीय इति वा ' मध्ये वामनमासीनं
 विश्वेदेवा उपासते ' इति मन्त्रवर्णात् । स एव जगद्वयं क्रममाणः
 प्रांशुरभूदिति प्रांशुः । ' तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूद्वामनः ॥
 सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ॥ ' भूः पादौ घौः शि-
 रश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ' इत्यादि विश्वरूपं दर्शयित्वा
 ' तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभः प्रक्रममाण-
 स्य नाभ्यान्तौ समवस्थितौ ॥ ' इति प्रांशुत्वं दर्शयति हरिवंशे ।
 न मोघं चेष्टितं यस्य सौज्यमोघः । स्मरतां स्तुवतामर्चयतां च पाव-
 नत्वाच्छुचिः ' अस्य स्पर्शश्च महाज्जुचिः ' इति मन्त्रवर्णात् ।
 बलप्रकर्षशालित्वाद्भूजितः । अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः
 स्वभावसिद्धैरित्यतीन्द्रः । सर्वेषां प्रकृतिसंग्रहात्संग्रहः । सृज्यरूप-
 त्वात्सर्गहेतुत्वाद्वा सर्गः । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा
 येन स धृतात्मा । (१६०) स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमय-
 तीति नियमः । अन्तर्गच्छतीति यमः ॥ ३० ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥
 अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१ ॥

निःश्रेयसाधिभिर्वेदनाहृत्वाद्देवः । सर्वविद्यानां वेदितृत्वाद्देवः ।
 सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात्सदायोगी । धर्मत्राणाय वीरानसुरान्म-
 द्यन्हन्तीति वीरहा । माया विद्यायाः पतिर्माधवः ' मा विद्या च
 हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ॥ तस्मान्माधवनामासि धवः
 स्वामीति शब्दितः ॥ ' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पा-
 दयति अयमपि तथेति मधुः । शब्दादिरहितत्वादिन्द्रियाणां भविष्य
 इत्यतीन्द्रियः ' अशान्दमस्पर्शम् ' इति श्रुतेः । मायादीनामपि
 मायाकारित्वान्महामायः ' मम माया दुरत्यया ' इति भगवद्ब्रह्म-
 (१७०) जगदुत्पत्तिस्थितिलपर्यमुत्पुक्तत्वान्महोत्साहः । बलिना-
 मपि बलप्रत्त्वान्महाबलः ॥ ३१ ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥

अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥३२॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वान्महाबुद्धिः । महदुत्पत्तिकारणमविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः । महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येतिमहाशक्तिः महती द्युतिर्वाशाभ्यन्तरा वास्येति महाद्युतिः ' स्वयंज्योतिश्च ' इति श्रुतेः । ' ज्योतिषां ज्योतिः ' इत्यादेश्च । इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते परस्मै असंवेद्यत्वात्तदनिर्देश्यं वपुस्स्येतिअनिर्देश्यवपुः । ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्यस्य स श्रीमान् । सर्वैः प्राणिभिरमेया बुद्धिरात्मा यस्य सोऽमेयात्मा । महान्तमद्रिं गिरिं मन्दरं गोवर्द्धनं च अमृतमथने गोरक्षणे च धृतवानिति महाद्रिधृक् । पान्तोऽयम् । (१८०) ॥ ३२ ॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ॥

अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ३३

महानिष्वास इपुक्षेपो यस्य स महेष्वासः । एकार्णवां प्लुतां महीं च वभारेति महीभर्ता । यस्य वक्षस्यनपायिनी श्रीर्यसति स श्रीनिवासः । सतां वैदिकानां पुरुषार्थसाधनहेतुः सतां गतिः । न केनापि प्रादुर्भवेपु निरुद्ध इत्यनिरुद्धः । सुरानानन्दयतीतिसुरानन्दः । ' नष्टां वै धरणीं पूर्वमविदं वै गुहागताम् ॥ गोविन्द इति तेनाहं देवर्षिभिर्गपद्रुतः ॥ ' इति मोक्षार्थरचनाद्गोविन्दः । ' अहं किन्न्ट्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥ गोविन्द इति त्र्यहाम्नां स्तोप्यन्ति भुरि शाश्वतम् ॥ ' ' गारेषा भवतो वाणी तां च विन्दयते भवान् ॥ गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभिः कथयते भवान् ॥ ' इति च हरिवंशे । गार्गाणी तां विन्दन्तीति गोविन्दः तेषां पतिर्विन्दयतेति गोविदांपतिः ॥ ३३ ॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुवर्णो भुजगोत्तमः ॥ हिर-
प्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्वित्वान्मरीचिः । ' तेजस्तेजस्विनामहम् ' इति भगवद्वचनात् । स्वाधिकारात्प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शील-
मस्य वैवस्वतादिरूपेणेति दमनः (१९०) ' अहं स ' इति तादात्म्यभावितः संसारभयं हन्तीति हंसः । पृषोदरादित्वाच्छब्द-
साधुत्वम् । हन्ति गच्छति सर्वशरीरेष्विति वा हंसः ' हंस शुचिपत् ' इति मन्त्रवर्णात् । शोभनधर्माधर्मरूपपर्णत्वात्सुपर्णः ' द्वासुपर्णा ' इति मन्त्रावर्णात् । शोभनं पर्णं यस्येति वा सुपर्णः । ' सुपर्णः पत-
तामस्मि ' इति भगवद्वचनात् । भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः । हिरप्यमिव कल्याणा नाभिरस्येति हिरप्यनाभः । बदरिकाश्रमे नर-
नारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः ' मनसश्चेन्द्रियाणांच ह्येकाग्रं परमं तप ' इति स्मृतेः । पद्ममिव सुवर्तुला नाभिरस्येति । हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः । पृषोदरत्वात्साधु-
त्वम् । प्रजानां प्रतिः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः सन्धाता सन्धिमान्स्थिरः ॥
अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥

मृत्युर्विनाशस्तद्देतुर्वा यस्य न विद्यत इत्यमृत्युः । प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदृक् । हिनस्तीति सिंहः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । (२००) इति नाम्नां द्वितीयं शनं विवृतम् । वृषाकपिः, पुण्डरीकाक्षो, वरारोहो, वेदविद् । भ्राजि-
ष्णु, ह्येन्द्रो, नियमो, महोत्साहो, महेश्वासो, हंसः । कर्मफलैः पुरुषान्सन्धत्त इति सन्धाता । फलभोक्ता च स एवेति सन्धिमान् । सर्वैकरूपत्वात्स्थिरः । अजति गच्छति क्षिपति इति वा अजः । मर्षितुं सोढुं दानवादिभिर्न शक्यत इति दुर्मर्षणः । श्रुतिम्मृत्यादि-
भिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति शास्ता । विशेषेण श्रुतो येन सत्य-

ज्ञानादिलक्ष भात्मास्तो विश्रुतात्मा ।- सुरांरीणां निहन्तृत्वा-
त्सुरारिहा । २ ॥

गुरुर्गुणमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥

निमिपोऽनिमिपः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ।३६।

सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात्सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः । विरिच्या-
दीनामपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकत्वाद्गुरुत्वमः 'यो ब्रह्माणम्' इति
मन्त्रवर्णात् । (२१०) धाम ज्योतिः ' नारायणः परो ज्योतिः'
इति मन्त्रवर्णात् । सर्वकामानास्पदत्वाद्वा धाम ' परं ब्रह्म परं धाम '
इति श्रुतेः । सत्यलक्षणधर्मरूपत्वात्सत्यः ' तस्मात्सत्यं परमं
चदन्ति ' इति श्रुतेः । सत्यस्य सत्यमिति वा सत्यः ' प्राणा वै
सत्यं तेषां वै सत्यम् ' इति श्रुतेः । सत्यः अविद्यः पराक्रमो
यस्य स सत्यपराक्रमः । निर्मालिते यतो नेत्रे योगनिद्रयातो निमि
पः । नित्यमबुद्धस्वरूपत्वादनिमिपः । पत्स्वरूपतया वा आत्म-
रूपतया वा अनिमिपः ॥ भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां स्रजं
नित्यं विभर्तीति स्रग्वी । वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः । सर्वा-
र्थविषया धीर्बुद्धिरस्येत्युदारधीरीति पदद्वयमेकं नाम ॥ ३६ ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः ॥

सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।३७।

अग्रं विप्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षुमित्यग्रणीः । भूतग्रामस्य नेतृ-
त्वाम्नामणीः । श्रीः कान्तिः सर्वातिशायिनी अस्येति श्रीमान्
(२१०) प्रमाणानुग्राहको भेदकरस्तर्को न्यायः । जगद्यन्त्रनि-
र्वाहको नेता । श्वसनरूपेण भूतानि चोष्टयतीति समीरणः । सहस्राणि
मूर्दानो अस्येति सहस्रमूर्दा । विश्वस्य आत्मा विश्वात्मा । सहस्रा
ण्यशीष्यशाणी वा यस्य सहस्राक्षः । सहस्राणि पादा अस्येति स-
हस्रपात् ' सहस्रशीर्षो गुरुपः सहस्राक्षः सहस्रपात् ' इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृत्तः संप्रमर्दनः ॥

अहःसंवर्तको बन्धिरनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥

आवर्तयितुं शीलमस्येत्यावर्तनः । संसारबन्धान्निवृत्त आत्मा स्वरूपमस्येति । निवृत्तात्मा । आच्छादिकयाविद्यया संवृत्तत्वात्संवृत्तः । (२३०) सम्यक्प्रमर्दयतीति रुद्रकालाद्याभिर्विभ्रूतिभिरीति संप्रमर्दनः । सम्यगन्दां प्रवर्तनात्सूर्योऽहःसंवर्तकः । बहनाद्वन्धिः । अनादानादनिःलः । श्लेषदिग्गजादिरूपेण वराहरूपेण वा धरणीं धत्ते इति धरणीधरः ॥ ३८ ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ॥

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जन्हुर्नारायणो नरः ॥ ३९ ॥

शोभनः प्रसादोऽस्येति अपचारवतां शिशुपालादीनामपि मोक्षप्रदानृत्वादिति सुप्रसादः । रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मांतःकरणं यस्येति । करुणार्द्रस्वभावत्वाद्वा प्रसन्नात्मा । कारुणिक इत्यर्थः । विश्वं धृत्वानिति विश्वधृक् । विश्वं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभुक् । (२४०) हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति विभुः 'नित्यं विभुम्' इति मन्त्रवर्णात् । सत्करोति पूजयतीति सत्कर्ता । पूजितैरपि पूजितः सत्कृतः । न्यायमवृत्ततया साधुः । साधयति साध्यभेदानुपादानात्साध्यमात्रसाधको वा । जनान्संहारसमयेऽपन्हतेऽपनयतीति जन्हुः । जहात्याविदुषो भक्ता-न्नयति परं पद्मिति वा । नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कारणात्मना व्याप्नोत्यतश्च तान्यपनमस्येति नारायणः 'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥' इति मन्त्रवर्णात् । 'नरां-ज्जातानि तन्वानि नाराणीति ततो विदुः ॥ तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ।' इति महाभारते । नराणामपनत्वात्प्रत्य

इति वा ' यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः । ' नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ' इति ब्रह्मवैवर्तात् । ' आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । ' इति मनुवचनाद्वा नारायणः । ' नारायणाय नम इत्यमुमेव सत्यं संसारघोरविपसंहरणाय मन्त्रम् । शृण्वन्तु भव्यमतपो यतयोऽस्तरागा उर्ध्वस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः । ' इति नरसिंहपुराणे । ' नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन ' इति व्यासवचनात् ॥ ३९ ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४०

यस्मिन्संख्या नामरूपभेदादि न विद्यते सोऽसंख्येयः । अप्रमेय आत्मा स्वरूपमस्येत्यप्रमेयात्मा । अतिशेते सर्वमतो विशिष्टः ' विश्वतः परमं नित्यम् ' इति श्रुतेः । (२५०) शिष्टं शासनं तत्करोतीति शिष्टकृत् । शिष्टान्करोति पालयतीति वा सामान्यवचनो धानुर्विशेषवचनो दृष्टः ' कुरु काष्ठानि ' इत्याहरणे यथा तद्वादिति शिष्टकृत् । निरञ्जनः शुचिः । सिद्धो निवृत्तः अर्थ्यमानोऽर्थोऽस्येति सिद्धार्थः ' सत्यकाम ' इति श्रुतेः । सिद्धो निष्पन्नः संकल्पोऽस्येति सिद्धसंकल्पः ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः । सिद्धिफलं कर्तव्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः । सिद्धेः साधकत्वासिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ॥

वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥४१॥

वृषो धर्मः पुण्यं तदेवादः प्रकारसाधर्म्याद्वा दशाह्नभृतिर्वृषाहः सोऽस्यास्तीति वृषाही । वृषाह इत्यत्र ' राजाहः सखिभ्यष्टच् ' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । वर्धन्येष भक्तेभ्यः कामानिति वृषभः ।

यास्केनोक्तं 'विष्णुर्विचक्रमणात्' इति विष्णुः । वृषरूपाणि सोपान
पर्वाण्याहुः परं धामारुरूक्षोरित्यतो वृषपर्वा (२६०) प्रजा व-
र्षति चोदरं तस्येति वृषोदरः । वर्धयतीति वर्धनः । प्रपंचरूपेण
वर्धत इति वर्धमानः । इत्थं वर्द्धमानोऽपि पृथगेववातिष्ठत इति
विविक्तः । श्रुतयः सागररूपे निर्धीयन्त इति श्रुतिसागरः । ४१ ।

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥

नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥४२॥

शोभना भुजा जगद्रक्षाकरा यस्येति सुभुज । पृथिव्यादीन्थपि
धारकाण्यन्वैर्धारयितुमशक्यानि धारयन्न केनचिद्धारयितुं शक्य इति
दुर्धरः । दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेधार्पत इति वा दुर्धरः ।
पतो निस्सृता ब्रह्ममयीवाक्तस्माद्वाग्मी । महान्वासाविन्द्रश्च महेन्द्रः
ईश्वराणामपीश्वरः । वसु धनं ददातीति वसुदः 'अन्नादो वसुदान'
इति श्रुतेः । (२७०) । दीयमानं तद्वस्वपि स एवेति वा वसुः ।
आच्छादयत्यान्ममाययेति वा वसुः । अन्तरिक्ष एव वसति भास्कर
इत्यसाधारणेन वसनेन वा वसुः 'वसुरन्वारिक्षसद्' इति श्रुतेः ।
एकं रूपं न विद्यत इति नैकरूपः 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते' इति श्रुतेः । 'ज्योतींषि रूप' इत्यादिस्मृतेश्च । बृहन्मह-
द्वसुधातलं विभ्रद्वाराहादिरूपमस्येति बृहद्रूपः । शिपयः पञ्चवस्तेषु
प्रतिष्ठते पञ्चरूपेणेति शिपिविष्टः 'यज्ञो वै विष्णुः । पञ्चवः शिपिर्य-
ज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठति' इति श्रुतेः । शिपयो रश्मयस्तेषु निविष्ट
इति वा । 'शैत्याच्छशयनयोगाच्च शीति वारि प्रचक्षते ॥ तत्या-
नादुक्षणाधैव शिपयो रश्मयो मताः ॥ तेषु प्रवेगाद्विभेशः शिपि-
विष्ट इहोच्यते ।' सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात्प्रकाशनः ॥ ४२ ॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा मता मताः ॥

ऋद्धःस्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥४३॥

ओजः प्राणबलं तेजः शीर्षादयो गुणाः द्युतिर्दीप्तिस्ता धारपती

त्योजस्तेजोद्युतिधरः । अथवा भोजस्तेज इति नामद्वयं ' बलं बल-
वतां चाहं तेजस्तेजस्विनामहम् ' इति भगवद्बचनात् । ज्ञानलक्षण-
दीप्तिं धारयतीति द्युतिधरः । प्रकाशस्वरूप आत्मस्थि स प्रका-
शात्मा । सवित्रादि विभूतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः । (८०)
धर्मज्ञानवैराग्यादिभिरुपेतत्वाद्बृद्धः । स्वष्टमुदात्तमोकारलक्षणमस्येति-
स्पष्टाक्षरः । ऋग्यजुः सामलक्षणो मन्त्रः । मन्त्रवाच्यत्वाद्वा मन्त्रः
संसारतापतिगमांशुतापतापितचेतसां चन्द्रांशुरिबालहादकरत्वाच्चन्द्रां-
शुः । भास्करद्युतिसाधर्म्याद्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

अमृतांशुर्द्रवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ॥

औषधं जगतःसेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

अमृतांशुश्चन्द्रोऽमृतमधने तस्योद्भवो यस्मात्सोऽमृतांशुर्द्रवः । भाती-
ति भानुः ' तमेव भान्ममनुभातिसर्वम् ' इति श्रुतेः । शशइव
विन्दुर्लाञ्छनमस्यति शशविन्दुश्चन्द्रः । तद्वत्प्रजाः पुष्पातीति
शशविन्दुः ' पुष्पाणि चौपरीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मक ' इति
भगवद्बचनात् । सुराणां देवानां शोभनदातृणां चेश्वरः सुरेश्वरः ।
संसाररोगभेषजत्वाद्औषधम् । जगतां समुत्तारणहेतुत्वादसंभेदक
त्वाद्वा सेतुवद्दर्णाश्रमादीनामितिजगतःसेतुः ' स एव सेतुर्वि-
धारण एषां लोहानामसंभेदाय ' इति श्रुतेः । सत्या अवितत्या
धर्मज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य स सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ।

कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥

भूतभव्यभवन्ता भूतग्रामाणां नाथस्त्वैर्वाच्यते तानुधनपति तेषा-
मीष्टे शास्तीति वा भूतभव्यभवननाथः । (३००) इति नामान्तृ-
तीय शतं सिद्धम् । परत इति परत ' परतः पवनामास्मि ' इति
भगवद्बचनात् । पावयतीति पावनः ' भीषाम्पादानः परते ' इति
श्रुतेः । भानान्वाणानाम्बन्धेन गतीति जीवोऽनलः । नाश्रतीति

अलतेर्गान्धर्वाचिनो नञ्पूर्वाद्वा 'अगन्धपरसम्' इति श्रुतेः । अलं
 पर्याप्तमस्य न विद्यत इति वा । अनित्यनेन लोको वाऽनलः । क-
 मान्दन्ति मुमुक्षुणां भक्तानामिति कामहा ॥ कामिनां कामान्करो-
 तीति कामकृत् । कामः प्रद्युम्नस्तस्य जनकत्वाद्वा । अभिरूपतमः
 कान्तः । काम्यते पुरुषार्यकांक्षिभिरितिकामः । भक्तेभ्यः कामान्प्र-
 कर्षेण ददातीति कामप्रदः । प्रकपेण भवनात्प्रभुः ॥ ४५ ॥

युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ॥

अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६ ॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वाद्युगादिकृत् । युगादीनामारम्भं
 करोतीति वा युगादिकृत् । (३१०) युगानि कृतादीन्यावर्तय-
 तीति कालात्मना तस्माद्युगावर्तः । नैका माया विद्यते वव्हीर्माया व-
 द्दतीति नैकमायः । ' नलोपो नञः ' इति नकारल्योपो न भवति ।
 अकारानुबन्धगदितस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो विद्यमानत्वान् ।
 कल्पान्ते सर्वप्रसन्नान्महदशनमस्येति महाशनः । सर्वेषां बुद्धीन्द्रि-
 याणामगम्योऽदृश्यः । स्थूलरूपेण व्यक्तं स्वरूपमस्येति व्यक्तरूपः
 सुरारीणां सहस्राणि जयतीति सहस्रजित् । सर्वाणि भूतानि युद्ध-
 श्रीडादिषु सर्वत्र अधिन्त्यजक्तितया जयतीत्यनन्तजित् । ४६ ।

इष्टे विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ॥

क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥

परमानन्दकन्धेन प्रिय इष्टः । यज्ञेन पूजित इति वा इष्टः ।
 सर्वेषामन्नर्षामिन्धेन विशिष्टः । शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः ।
 शिष्टा इष्टा भव्येति वा शिष्टेष्टः । ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽर्ष्यपर्यमदं
 न च मम प्रियः ' इति भगवद्भवनात् । शिष्टेष्टिष्टः पूजित इति वा
 शिष्टेष्टः । शिष्टेष्टः कस्यापोऽप्यङ्कुरोऽस्येति शिष्टेष्टो । गोपरेष्वपरे
 यतः । नदनि भूतानि माययाऽनो नहुषः । षट् पन्धने । यमार्ना

घर्षणद्रुपो धर्मः 'वृषो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत ॥ नैघण्टु-
कपदाख्यातैर्विद्धि मां वृषामित्युत' इति महाभारते । साधूनां क्रोधं
हन्तीति क्रोधहा । असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत् । क्रियत
इति कर्म जगत्तस्य कर्ता ' एषां पुरुषाणां यः कर्ता यस्य वैतत्कर्म
स वै वेदितव्य' इति श्रुतेः । क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता छेदक इत्येकं
वा नाम । विश्वेषामालम्बनत्वेन विश्वे बाहवोऽस्येति विश्वतो बाहवो
ऽस्येति वा विश्वबाहुः ' विश्वतो बाहुः ' इति श्रुतेः । महीं पूजां
धरणीं वा धरतीति महीधरः ॥ ४७ ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

पद्मावाधिकाररहितत्वाद्च्युतः 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति
श्रुतेः । जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः प्रथितः । सूत्रात्मना प्रजा-
प्राणतीति प्राणः ' प्राणो वा अहमस्मि ' इति ब्रह्मवाचाः । ' वायुर्वै
गौतमम् ' इति श्रुतेः । (३३०) सुराणामसुराणां च प्राणं बलं
ददाति घृति वेति प्राणदः । अदित्यां कश्यपाद्वासवस्यानुजो जात
इति वासवानुजः । आपो यत्र निधीयन्ते सोऽपांनिधिः ' सरसाम-
स्य सागरः ' इति भगवद्वचनात् । अधितीष्ठन्ति भूतानि उपा-
दानकारणत्वेन ब्रह्मेत्यधिष्ठानम् ' मत्स्थानि सर्वभूतानि ' इति
भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्नप्रमाद्य-
तीति अप्रमत्तः । स्वै महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः ' स भगव-
कस्मीन्प्रतिष्ठितः स्वै महिम्नि ' इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥
वामुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः ॥ ४९ ॥

स्कन्दत्यमतरूपेण गच्छति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कन्दः । स्क-
न्दं धर्मपथं पारयतीति स्कन्दधरः । धुरं वहति समस्तभूतजन्मादिलक्ष-

णामिति ध्रुवः । अभिमतान्वरान्ददातीति वरदः । वराङ्गां दक्षिणां
 ददाति यजमानरूपेणेति वा वरदः 'गौर्वै वरः' इति श्रुतेः । (३४०)
 मरुतः सप्तवाहादीन्वाहयतीति वायुवाहनः । वसति वासयति
 आच्छादयति वा स्वयमिति वासुः । दीव्यति क्रीडते विजिगीषते
 च्यवहरति द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च
 वासुदेवः 'छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ॥ सर्वभू-
 ताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः' ॥ वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्दे-
 वयोनितः ॥ वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिमिः ।' इति
 उद्योगपर्वणि । 'सर्वत्रासौ समस्ते च वसत्यत्रेति वै यतः ॥ ततः
 स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति
 परमात्मनि ॥ भूतेषु च सर्वान्या वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥' इति
 च विष्णुपुराणे । 'बृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगाभिनः ॥
 विश्वं जगद्भासयति स बृहद्भानुरुच्यते ॥' आदिः कारणं स चासौ
 देवश्चेत्यादिदेवः । सुरशत्रूणां पुराणां दारणात्स पुरन्दरः 'वाचं-
 यमपुरन्दरौ च' इति भगवता पाणिनिना निपातनात् ॥ ४९ ॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥

अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥५०॥

शोकादिपद्मैर्वर्जितोऽशोकः । संसारसागरात्तारयतीति तार-
 णः । गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात्तारयतीति तारः । शूरो विक्रम-
 चक्षुषा । शूरस्यापत्यं वासुदेवरूपः पद्मा शूरकुलोद्भवत्वाच्छौरिः ।
 जनानां जन्तूनामीश्वरो जनेश्वरः । आत्मत्वेन हि सर्वेषामनुकूलः ।
 नहि स्वस्मिन्मातिकूल्यं स्वयमाचरतीत्यनुकूलः । धर्मप्राणाय शतमा-
 वर्तनानि प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः । यद्वा नाडीशते प्राणरूपेण
 आवर्तत इति वा । पद्मं हस्ते विद्यत इति पद्मी । पद्मनिभे ईक्षणे
 दृशावस्येति पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥

महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः॥५१॥

पद्मस्य नाभौ कर्णिकायां स्थित इति । पद्माक्षत्वादरविन्दाक्षः । पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये कर्णिकायामुपास्यत्वात्पद्मगर्भः । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीरिणां शरीराणि धारयञ्छरीरभृत् । स्वयं मायया शरीराणि विभर्तीति वा शरीरभृत् । महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्द्धिः । प्रपञ्चरूपेण वर्तमानत्वाद्ऋद्धः । वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा ॥ महती अक्षिणी महान्त्यक्षीणि वा अस्येति महाक्षः । गरुडाङ्को ध्वजो अस्येति गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥

सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिञ्जयः॥५२॥

तुलोपमानमस्य न विद्यत इत्यतुलः 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । शराः शरीराणि शीर्यमाणत्वात्तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति शरभः । विभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः । 'भीमादयोऽपादाने' इति पाणिनीस्मृतेः । सन्मार्गवर्तिनामभीम इति वा । समयं मरणयोगं जानाति सृष्टिस्थित्यन्तकालविद् । पदसमयान्कालाद्जानातीति समयज्ञः । सर्वभूतेषु समत्वं यजनं साध्वस्येति वा समयज्ञः । 'समत्वमाराधनमच्युतस्य' इति भल्हाद्वचनम् । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । अथवा हृयने हविरेति हविः । 'अवध्नन्पुरुषं पशुम्' इति हविष्टं श्रूयते स्मृतिमात्रेण पुंसां पापं हरतीति हरिद्वर्णाद्वा हरिः । 'हराम्यत्रं हि स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् ॥ वर्णश्च मे हरिच्छ्रेष्ठस्तस्माद्हरिरहं

स्मृतः ॥ ' इति व्यासवचनात् । सर्वलक्षणैः प्रमाणैर्ज्ञानं जायते
यत्तद्विनिर्दिष्टं सर्वलक्षणम् । तत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः । तस्यैव
परमार्थत्वात् (३६०) लक्ष्मीर्यस्य वक्षसि वसतीति लक्ष्मीवान् ।
समितिं युद्धं जयतीति समितिजयः ॥ ५२ ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥

महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ विक्षरः । स्वच्छंदतया रोहितां
मूर्तिं मत्स्यविशेषमूर्तिं वा बहन्रोहितः । मुमुक्षवस्तं देवं मार्ग-
यन्ति मार्गः । परमानन्दो येन प्राप्यते स मार्ग इति वा । उपादानं
निमित्तं च कारणं स एवेति हेतुः । दामादिसाधनेनोदारोत्कृष्ट-
मतिर्या तथा गम्यत इति दामोदरः ' दामादामोदरं विदुः ' इति
महाभारते । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः ' तयो-
र्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तयोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ
दामवन्धनात् । ' इति ब्रह्मपुराणे । दामानि लोकनामानि तानि
यस्योदरान्तरे ॥ तेन दामोदरो देवः श्रीधरः श्रीसमाश्रितः ॥ '
सर्वानभिभवति क्षमत इति वा सहः । महीं गिरिरूपेण धरतीति
महीधरः ' वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ' इति पराशरोक्तेः ।
स्वेच्छया धारयन्महीं देहं वा । महान्ति प्रकृष्टानि भोजनानि विभाग-
जन्यानि भुंक्ते इति महाभागः (३७०) । वेगो जयस्तद्वान्वेगवान्
' अनेजद्रेकं मनसो जवीय ' इति श्रुतेः । संदारसमये विश्वपश्चाती-
त्यमिताशनः ॥ ५३ ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥

करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४ ॥

मपञ्चोत्पत्सुपादानकारणत्वाद्बुद्भवः । उद्भूतो भरात्मंगारादिति
चा । सर्गकाले प्रवृत्तिं पुण्यं च मरिच्य क्षोभयामामिति क्षोभणः ।

प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा प्राणः 'चेष्टां करोति स्वसनरूपेण' इति विष्णुपुराणे । घति खण्डयति प्राणिनां प्राणान्प्रलयादिष्विति प्राणदः । प्रणौति प्रणमतीति वा प्रणवः 'तस्मादोषिति प्रणौति' इति श्रुतेः । प्रणम्यतः इति वा प्रणवः 'प्रणमन्तीह यं वेदाः सोऽस्मात्प्रणवउच्यते।' इति सनत्कुमारवचनात् । अपञ्चरूपेण विस्तृतत्वात्पृथुः । (४१०) हिरण्यगर्भभूतसंभूतिकारणं हिरण्यमण्डं यदीयसम्भूतं तदस्य गर्भे इति हिरण्यगर्भः । त्रिदशशत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्याप्तत्वाद्दयाप्तः । वाति गन्धं करोतीति वायुः 'पुष्यो गन्धः पृथिव्यां च' इति भगवद्ब्रह्मवचनम् । 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः' इति उद्योगपर्वणि 'धौरन्तरिक्षं पृथिवीं वाधस्तयोर्धस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण' इति वा अधोक्षजः । अधोभूते प्रत्यक्प्रवाहिते अक्षगणे जायत इति वा अधोऽक्षजः 'अधोभूते ह्यक्षगणे प्रत्यक्प्रवाहिते । जायते तस्य वै ज्ञानं तेनाधोऽक्षज उच्यते' ॥ ५७ ॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥

उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥५८॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः कालः । शोभनं निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति सुदर्शनः । शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रापते अस्येति वा । स्वेच्छया सुन्दरं देहं वहति मुखेन दृश्यते भक्तैरिति वा सुदर्शनः । कलयति सर्वमिति कालः 'कालः कलयताम्' इति भगवद्ब्रह्मवचनम् । परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे स्थालुं शीलमस्येति परमेष्ठी 'परमेष्ठी विश्राजते' इति मन्त्रवर्णात् । शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्परितो ज्ञायते इति वा पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा परिग्रहः । (४२०) सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वाद्दुग्रः 'भीषास्माद्गतः पवते भीषोदेति सूर्यः' इति श्रुतेः । संवसन्ति भूतान्यास्मिन्निति संवत्सरः । जगद्रूपेण

वर्तमानत्वात्सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः । संसारसागरे
 झुत्पिपासादिपट्टमिभिस्तरङ्गितैरविद्याचैर्महाक्लेशैश्च वशीकृतानां
 विश्रान्तिं काङ्क्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति विश्रामः । विश्व-
 स्मात्कर्मणो दक्षिणः शक्तो विश्वेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा विश्वद-
 क्षिणः ॥ ५८ ॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं वीजमव्ययम् ॥
 अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥५९॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्ति यस्मिन्निति विस्तारः । स्थिति
 शीलत्वात्स्थावरः । स्थिविशील्यानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यास्मि
 न्निति स्थाणुः । स्थावरश्चासौ स्थाणुश्च स्थावरस्थाणुः । संविदा-
 त्मना प्रमाणं प्रत्यक्षादिप्रमाणं वा । अन्यथा भावव्यतिरेकेण कार-
 णमिति वीजमव्ययम् । सुखरूपत्वात्सर्वैरर्थ्यत इत्यर्थः (४३०)
 न विद्यतेऽर्थः प्रयोजनमाप्तकामत्वादस्येत्यनर्थः । महान्तः कोशा-
 अन्नमपादयञ्छादका अस्येति महाकोशः । महान्भोगः सुखरूपोऽ-
 स्येति महाभोगः । महद्भोगेसाधनलक्षणं धनमस्येति महाधनः ॥५९॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभूर्धर्मयूपो महाधक्चः ॥
 नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥६० ॥

अवाप्तसर्वकामत्वात्त्रिवेदोऽस्य न विद्यत इत्यनिर्विण्णः । वैराजरू-
 पेण स्थितः स्थविष्ठः 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः । अ-
 जन्मा अभूः अथवा भवतीति भूः । भूसत्तायां सम्पदादित्वाद्भवतेः
 ङ्किप् । मही वा । यूपे प्रशुब्रह्मसाम्राज्यत्वात्प्रजात्मज्ञा धर्मास्तत्र ब्रह्मन्त इति
 धर्मयूपः । यस्मिन्नपिता मखा यज्ञा निर्वाणलक्षणं फलं प्रयच्छन्तो
 महान्तो जायन्ते स महामखः । 'नक्षत्रतारकैः सार्धं चंद्रसूर्यादयो
 ग्रहाः । वायुपाशमयैर्वैर्पनिर्वद्धा ध्रुवसंज्ञिते ॥ सज्योतिषां चक्रं भ्रामयं
 स्तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः । तस्य शिशुमा-

रस्य ज्योतिश्चक्रस्य नेपिवद्वर्तमानस्य हृदयं विष्णुरिति कथितो नक्षत्र-
नेमिः ' शिशुमारवर्णने विष्णुहृदयम् ' इति स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते
(४४०) चन्द्ररूपेण नक्षत्री ' नक्षत्राणां महं शशी ' इति भगव-
द्वचनात् । समस्तकार्येषु समर्थः क्षमः क्षमत इति वा क्षमः ' क्षम-
या पृथिवीसमः इति वाल्मीकिवचनात् । सर्वविकारेषु क्षपितेषु
स्वात्मनावस्थित इति क्षामः ' क्षायो मः ' इति निष्ठातकारस्य
मकारादेशः । सृष्ट्याद्यर्थे सम्यगीहते समीहनः ॥ ६० ॥

यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च ऋतुः सत्रं सतांगतिः ॥

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥६१॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यज्ञः । सर्वेषां देवानां यज्ञाकारेण वर्तत इति वा
यज्ञः " यज्ञो वै विष्णुः " इति श्रुतेः । यष्टव्योऽप्ययमेव यज्ञफलदा-
तृत्वादिति ज्यः " ये यजंति मरुतैः पुण्यैर्देवतादीन् पितृनपि । आत्मा-
नमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजंति ते " इति हरिवंशे । सर्वासु
देवतासु यष्टव्यासु प्रकर्षेणायमेव यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति
महेज्यः । यूपसहितो यज्ञः ऋतुः । असनोपायिचोदनालक्षणं
सत्रं सतस्त्रायत इति वा सत्रं । सतां मुमुक्षूणां नान्या गतिरिति
सतांगतिः । (५०) सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यतीति
स्वामाधिकेन बोधेनेति सर्वदर्शी । स्वभावेन विमुक्तः आत्मास्येति
विमुक्तात्मा " विमुक्तश्च विमुच्यत " इति श्रुतेः । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति
सर्वज्ञः " इदं सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुतेः ज्ञानमनुत्तममित्येतत्स-
विशेषणमेकं नाम ज्ञानं प्रकृतमज्ञान्यमनबच्छिन्नं सर्वस्य साधकतम-
पिति ज्ञानमुत्तमम् " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सृहत् ॥

मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति सुव्रतः " सकृदेव मपन्नाय तत्रास्मीति तु
याचते । अभयं सर्वथा तस्मै दद्याम्येतद्वर्तं मम " इति श्रीरामा-

यणे रामवचनम् । शोभनं मुखमस्येति सुमुखः । 'प्रसन्नवदनं चारु
 पद्मपत्रायतेक्षणम्' इति श्रीविष्णुपुराणे । वनवासे सुमुखत्वाद्वा दश-
 रथी रामः सुमुखः "स पितुर्वचनंश्रीमानभिपेक्षपरं भियम् । मनसा
 पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् । इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव
 पंच च । वर्षाणि परमभीतः स्थास्यामि वचने तव । न वनं
 गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् । सर्वलोकातिगस्यैव मनो रामस्य
 विव्यथ " इति न व्यर्था प्राप्तवान् इति रामायणे महाभारते च
 सर्वविद्योपदेशेन वा सन्मुखः " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै
 वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इत्यादिश्रुतेः । शब्दादिस्थूलकारणरहित-
 त्वाच्छब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि तदभा-
 वात्सूक्ष्मः 'सर्वगतं सूक्ष्मम्' इति श्रुतेः । शोभनो घोषो वेदात्मकोऽ-
 स्येति मेघगंभीरघोषत्वाच्च सुघोषः । सद्वृत्तानां सुखं ददात्यस-
 हृतानां सुखं खंडयतीति वा सुखदः । प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोप-
 कारित्वात्सुहृत् (४६०) निरतिशयानंदरूपत्वान्मनोहरतीति मनो-
 हरः " यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति " इतिश्रुतेः । जितः
 क्रोधो येन स जितक्रोधः । वेदमर्यादास्थापनार्थं नतु कोपवशादि-
 त्यतस्त्रिदशशत्रूनिघ्नन्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रिमशाली बाहुरस्येति
 वीरबाहुः । अधार्भिकान् विदारयन्विदारणः ॥ ६२ ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥
 वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥६३॥

प्राणिनः स्वापयन्नात्मसंबोधविधुरान् भायया कुर्वन् स्वापनः ।
 स्वतंत्रः स्ववशः । जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात् । आकाशवत्सर्व-
 गतत्वाद्वापी ' आकाशवत्सर्वगतश्चनित्य ' इति श्रुतेः । कारणत्वेन
 सर्वकार्याणां व्यापनाद्वापी । जगदुत्पत्त्याद्यनेकरूपाणि निमित्त-
 विभूतिभिः अनेकधा तिष्ठन्नैकात्मा । जगदुत्पत्तिसंपत्तिविपत्तिप्र-
 भृतिकर्माणि करोतीति नैककर्मकृत् । वसत्यत्राखिलमिति वत्सरः
 वत्सं रातीतिवा ॥ (४७०) भक्तस्नेहित्वाद्बत्सलः " वत्सांशाभ्यां

कामवल ” इति लट्च् प्रत्ययविधानात् । वत्सानां पालनाद्वत्सी ।
जगत्पितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा वत्सी । रत्नानि गर्भभू-
तानि अस्येति समुद्रः रत्नगर्भः । धनानामीश्वरः धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

धर्मगुणं धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥६४॥

धर्म गोपायतीति धर्मगुणं “ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
युग ” इति भगवद्ब्रह्मनात् । धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं
धर्ममेव करोतीति धर्मकृत् । धर्मान् धारयिता धर्मी अवितथं परं
ब्रह्म सत् “ सदेव सौम्येदम् ” इति श्रुतेः । अपरं ब्रह्मासत्
प्रपञ्चरूपेण । ‘वाचारंभणं विकारो नामधेय’ इति श्रुतेः । सर्वाणि
भूतानि क्षरम् ॥ (४८०) कूटस्थोऽक्षरम् । क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते ” इति भगवद्ब्रह्मनात् । आत्मनि कर्तृत्वादि
विज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावकुण्ठितो जीवोऽविज्ञाता । आदित्या-
दिगता अंशवोऽस्यैवेत्ययमेव मुख्यः सहस्रांशुः “ येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्भ ” इति श्रुतेः “ यदादित्यगतं तेज ” इत्यादिस्मृतेश्च ।
विज्ञेयेण ज्ञेयदिग्गजभूधरान् सवेभूतानि वा विदधातीति विधाता ।
नित्यनिष्पन्नचैतन्यरूपत्वात्कृतलक्षणः । कृतानि लक्षणानि शास्त्रा-
प्यनेनेति वा कृतलक्षणः “ वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जना-
र्दनात् ” इत्यत्रैव वक्ष्यति । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकं
लक्षणं सर्वभावनाकृतमनेनेति वा कृतलक्षणः आत्मनः श्रीवत्सल-
क्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥

आदिदेवो महादेवो देवेशो देवमृद्गुरुः ॥ ६५ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति गभस्तिनेमिः ।
सत्त्वं गुणप्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति सर्वप्राणिषु तिष्ठतीति वा

सत्वस्थः । विक्रमशीलत्वात्सिंहवर्तिसिंहः । नृशब्दलोपेन सत्यभामाभा-
 मोतिवद्वा नृसिंहः सिंहः । भूतानां महानीश्वरो भूतेन सत्येन स एव
 परमो महानीश्वर इति वा भूतमहेश्वरः । सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेत्यादिः
 आदिश्चासौदेवश्चेत्यादिदेवः । (४९०) “ सर्वान्भावान्परित्यज्या-
 त्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः ” इति श्रुतेः ।
 देवानां प्राधान्यादेवानामीशो देवेशः । देवान् विभर्तीति देवभृत्
 शक्रस्तस्यापि शासितेति देवभृद्गुरुः देवानां भरणात्सर्वविद्यानां
 भरणाद्वा देवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥

शरीरभूतभृद्भोक्ता कर्पीद्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

जन्मसंसारसागराद्दुत्तारयतीत्युत्तरः । सर्वोत्कृष्ट इति वा उत्तरः ।
 “ विश्वस्माद्द्रि उत्तर ” इति श्रुतेः । गवां पालनाद्गोपवेपथरो गोपतिः ।
 गौर्मही तस्याः पतित्वाद्वा गोपतिः । समस्तभूतानि पालयन् गोप्ता ।
 न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते ज्ञानेनैव गम्यते इति ज्ञान-
 गम्यः । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरा भवतीति पुरातनः । शरीरा-
 रंभकभूतानां भरणात् प्राणरूपधरः शरीरभूतभृत् । पालको
 भोक्ता । निरतिशयानंदसंदोहसंभोगाद्वा भोक्ता (५००) इति
 नाम्नां पञ्चशतं विवृतम् । कपिवराहः इंद्रश्चेति कर्पीद्रो वराहमूर्तिः कपी-
 नां वानरादीनांचंद्रः कर्पीद्रो राघवो वा । भूर्यो यज्ञदक्षिणाः धर्म-
 मर्यादां दर्शयंतो यज्ञं कुर्वंतो विद्यत इति भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजितत्पुरुसत्तमः ॥

विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतांपतिः ६७

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यत्वादेवतारूपेणेति सोमपः । धर्ममर्या-
 दां दर्शयन्त्यजमानरूपेण वा सोमपः । स्वात्मा मृतरसं विरक्षमृतपः ।
 मथितममृतमसुरैर्द्वीयमाणं रक्षित्वा देवान् पापयित्वा स्वयमप्यपिब-

दिति वा । सोमरूपेणौपधीः पोपयन् सोमः । उमया सहवर्तत इति
 शिवो वा सोमः । पुरुन् बहून्जयतीति पुरुजित् । विश्वरूपत्वात्पुरुः ।
 उल्कृष्टत्वात्सत्तमः पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तमः । विनयं दंडं
 दुष्टानां प्रजानां करोतीति विनयः । समस्तान् जयतीति जयः ।
 सत्या संघा संकल्पो यस्येति सत्यसंघः ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः
 (५१०) । दाशो दानं तदर्हतीति दाशार्हः । ' दाशदान ' इति धातु-
 पाठादाशार्हकुलोद्भवत्वाद्दाशार्हः । सात्वतं नाम तंत्रं ' तत्कारोति
 तदाचष्ट ' इति णिचि कृते ' किञ्च ' इति क्तिप्प्रत्यये च कृते
 ' णेरनिटि ' इति णिलोपे च कृते पदं सात्वतःतेषां पतिर्योगक्षेमकरः
 सात्वतापतिः ॥ ६७ ॥

जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः ॥
 अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोऽतकः ॥६८॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन् जीवः । विनयित्वं विनयितानां च
 साक्षात्पश्यति प्रजानामिति विनयिता साक्षी । अथवा नयतेर्गतृवा-
 चिनो रूपम् विनयिता । असाक्षी असाक्षाद्गृष्टा आन्मातिरिक्तं
 वस्तु न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तिं ददातीति मुकुंदः । पृषोदरादित्वात्सा-
 धुत्वम् वर्णाक्षरसाम्यान्निरुक्तिवचनान्नैरुक्तानां मुकुंद इति निरुक्तिः ।
 अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्येत्यमितविक्रमः
 अभितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वाऽमितविक्रमः । अंभांसि दे-
 वादयोऽस्मिन्निर्धीपंत इत्यंभोनिधिः ' तानिह वा एतानि चत्वार्यंभांसि ।
 देवा मनुष्याः पितरोऽमुरा ' इति श्रुतेः । सागरो वा ' सरसापस्मि-
 सागर ' इति भगवद्भवनात् । देशतः कालतो वस्तुतथापरिच्छिन्नत्वा-
 दनंतात्मा । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वाधः शेने इति महो-
 दधिशयः । अंतं करोति भूतानामित्यंतकः " तत्करोति तदाचष्टे "
 इति णिचि प्रत्ययेकृते " षुल्लतृचौ " इति षुल् । तस्य " युवोरनाकौ "
 इत्यकादेशः (५२०) ॥ ६८ ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः॥
आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः॥६९॥

आद्विष्णोरजायतेति कामोऽजः । महः पूजा तदर्हत्वान्महार्हः ।
स्वभावेन वै भाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वादिति स्वाभाव्यः । निर्जिता
अमित्रा अन्तर्वातिनः रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जिता-
मित्रः । स्वात्मान्मृतरसास्वादान्नित्यं प्रमोदते ध्यायिनां ध्यानमात्रेण
प्रमोदं कुरुत इति वा प्रमोदनः । आनन्दः स्वरूपमस्येत्यानन्दः “एत
स्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति ” इति श्रुतेः । नन्दय-
तीति नन्दनः । सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो नन्दः सुखं वैषयिकं नास्य
विद्यत इति वा नन्दः । ‘यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ’ इति
श्रुतेः । सत्या धर्माज्ञानादयोऽस्येति सत्यधर्मा । त्रयो विक्रमास्त्रिषु
लोकेषु क्रांता यस्य स त्रिविक्रमः “ त्रीणि पदा विचक्रम ” इति
श्रुतेः । “ त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमसे
त्वांस्तथा सर्वास्त्रिक्रमोसे जनार्दन ’ इति हरिवंशे (५३०) ॥६९॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥

त्रिपदान्निदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृतः॥७०॥

महर्षिः कपिलाचार्य इति स विशेषणमेकं नाम । महान्वासावृषिश्चेति
महर्षिः कृत्स्नस्य देवस्य दर्शनात् अन्ये तु वैदेकदर्शनादप्यः । क-
पिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः
“ शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ” इति व्यासस्मृतेः ।
“ ऋषिप्रभूतं कपिलं महान्तम् ” इति श्रुतेश्च “ सिद्धानां कपिलो मुनिः ”
इति स्मृतेश्च । कृतं कार्यं जगत् ज्ञ आत्मा । कृतंच ज्ञश्चेति कृतज्ञः ।
मेदिन्याः भूम्याः पतिर्मेदिनीपतिः । त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः ।
“ त्रीणि पदा विचक्रम ” इति श्रुतेः । गुणावेशेन संजातास्ति-
सो दशा अवस्थास्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः । मत्स्यरूपी महति

शृगे प्रलयांभोर्धो नावं बध्वा चिकीड इति महाशृंगः । कृतस्पातं
संहारं करोतीति कृतांतकृतकृतांतं मृत्युं कृताति वा कृतांतकृत् ॥७०॥

महावराहो गोविंदः सुपेणः कनकांगदी ॥

गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥

महांथासौ वराहश्चेति महावराहः । गोभिर्वाणीभिर्विंदते
वेदांतवायैरिति वा गोविंदः 'गोभिरेव यतो वेद्यो गोविंदः
स उदाहृत' इति विष्णुतिलके । शोभना सेना गणात्मिका यस्येति
सुपेणः(५४०) कनकमयान्यंगदानि यस्य स कनकांगदी । रहस्योपनिष
द्विद्याबोधत्वाद्गुहायां हृदयाकाशे निहित इति वा गुह्यः । ज्ञानैश्वर्य-
चलादिभिर्गभीरो गभीरः । दुःप्रवेशत्वाद्गहनः । अवस्था
त्रयभावाभावसाक्षित्वाद्गहनो वा । वाङ्मनसागोचरत्वाद्गुप्तः " एषु
सर्वेषु भुतेषु गूढात्मा न प्रकाशत " इति श्रुतेः । " मनस्तरत्वात्मकं
चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयँल्लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधर "
इति ॥ ७१ ॥

वेधाः स्वांगोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः॥

वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥७२॥

विदधाति सृजतीति विधाता वेधाः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ।
स्वयमेव कार्यस्पर्कारणोऽर्गं सहकार्यस्येति स्वांगः । न केनाप्यवता-
रेषु जित इत्यजितः कृष्णर्द्रपायनः कृष्णः ' कृष्णार्द्रपायनं व्यासं
विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भ-
वेत् । ' इति विष्णुपुराणवचनात् (५५०) स्वरूपसामर्थ्यादेः
प्रच्युत्यभावाद्दृढः । संहारसमये युगपत्प्रजाः संकर्षतीति संकर्षणः ।
नच्योतति स्वपदादित्यच्युतः । संकर्षणोऽच्युत इति नामकं सन्निशेष-
णम् । वृणोति त्रियते वा वरुणः वरुणानां सार्थगत आदित्यो वरुणः

‘स्वरश्मिसंवरणात्सायंगतः सूर्यो वरुणः “इमं मे वरुणश्रुधीहवम् ”
 इति मन्त्रवर्णात् ‘वरुणो यादसामहम्’ इति भगवद्वचनात् । वरुणस्या
 पत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा वारुणः । वृक्ष इवाचलतया स्थित इति वृक्षः
 ‘वृक्ष वत्स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक’ इति श्रुतेः । व्याख्यार्थादक्षतेर्धातोः
 पुष्करोपपदादणि प्रत्यये सति पुष्कराक्षः हृदयपुंडरीके चिंतितः
 चित्स्वरूपेण प्रकाशत इति वा पुष्कराक्षः । सृष्टिस्थित्यंतकर्माणि
 मनसैव करोतीति महामनाः “मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च
 करोति य” इति विष्णुपुराणे ॥ ७२ ॥

भगवान् भगहाऽऽनंदी वनमाली हलायुधः ॥
 आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिस्तमः ७३

‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च मो-
 क्षस्य पण्णां भग इतीरिणा’ स यस्यास्तीति भगवान् । “उत्प-
 त्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्याप्रविद्यां च स
 चाच्यो भगवानिति” विष्णुपुराणे । ऐश्वर्यादिकं संहारसमये
 हंतीति भगहा । सुखरूपत्वादानंदी वा । सर्वसंपत्समृद्धत्वादानंदी
 (५६०) भूततन्मात्रानिर्मितां वैजयंत्याख्यां वनमालां वहन् वन-
 माली । हलमायुधमस्येति हलायुधो बलभद्राकृतिः । अ-
 दित्यां कश्यपाद्दामनरूपेण जात इत्यादित्यः । ज्योतिषि
 सवितृमंडले स्थितो ज्योतिरादित्यः ज्योतिश्चासावादित्यश्चेति वा ।
 द्वंद्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति सहिष्णुः । गतिश्चासौ सत्तमश्चे-
 ति गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्विष्णुप्रदः ॥

दिविस्पृक सर्वदृग्ग्यासो वाचस्वतिर्योनि ज. ७४

शोभनमिन्द्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुस्स्यास्तीति सुधन्वा । शत्रूणां
 खंडनात् खंडः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खंडपरशुः । शिवो वाऽ

खंडः परशुरस्येतिवा । सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वाद्दारुणः । द्रविणं
 वाञ्छितं विचं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणमदः । (५७०) दिवस्पर्-
 शनादिविस्पृक् । सर्वदृशां सर्वज्ञानानां विस्तारकृद्वासः सर्वह-
 र्व्यासः । अथवा सर्वा च सा दृक्चेति सर्वहृक् सर्वाकारं ज्ञानं
 सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा सर्वहृक् । ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा
 व्यस्ता आद्यो वेदः एकविंशतिधा कृतः, द्वितीय एकोत्तरशतवा कृतः,
 सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदः नवधा शाखाभेदेन कृतः अ-
 न्यानि पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः ब्रह्मा । वाचस्पतिरयोनि-
 जः वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः जनन्यां न जायत इत्ययोनिजः
 वाचस्पतिरयोनिज इतिसविशेषणमेकं नाम ॥ ७४ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥

संन्यासकृच्छ्रमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणम् ७५

वेदव्रतसमाख्यातैस्त्रिभिः सामभिः सामगैः स्तुत इति त्रिसामा ।
 सामगायतीति सामगः । वेदानां मध्ये सामवेदः साम “ वेदानां
 सामवेदोऽस्मि इति ” भगवद्ब्रूवनात् । सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमा-
 नंदरूपं निर्वाणं वेदः । संसाररोगस्योपशं भेषजं यद्वा विभेत्यस्मा-
 दितिभेषजं । संसाररोगनिर्मोक्तकारिणीं परां विद्यामुपदिशतीति
 भिषक् “ भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ” इति श्रुतेः । मोक्षार्थं
 चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति संन्यासकृत् । (५८०) संन्यासिनां
 प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शमपाचष्ट इति शमः “ यतीनां प्रथमो
 धर्मो नियमो धनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शूश्रूषा ब्रह्मचा-
 रिणाम् ” इति स्मृतेः । ‘ सत्करोति तदाचष्ट ’ इति णिचि पचा-
 द्यचि कृते रूपम् । शमः सर्वभूतानां शमयितेति वा शमः । विषय-
 मुखेत्वंसंगतया शांतः “ निष्कलं निष्कल्यं शांतम् ” इति श्रुतेः ।
 प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति निष्ठा । समस्ताविद्यानि-
 शृत्तिः शांतिः सा ब्रह्मैव । परममुत्कृष्टमपनं स्थानं पुनरावृत्ति-
 शंकारहितमिति परायणम् । शुद्धिगणने बहुव्रीहिः ॥ ७५ ॥

शुभांगः शांतिदः स्रष्ट कुमुदः कुवेलशयः ॥
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥७६॥

सुंदरां तनुं धारयन् शुभांगः । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शांतिं
ददातीति शांतिदः । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जेति स्रष्ट । कौ
भूम्यां मोदत इति कुमुदः । कोः पृथिव्या वलनात् संवरणात्
कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेत इति कुवलेशयः । “ शयवास-
वासिष्वकालात् ” इत्यलुक् सप्तम्याः । कुवलस्य घदरीफलस्य
मध्ये शेते तप्तकः सोपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः ।
कौ भूम्यां संशेरते इति सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते
इति वा कुवलेशयः (५९०) गवां वृद्धार्थं गोवर्धनं धृतवानिति
गोभ्यो हितो गोहितः । गोर्भूमेर्भारान्तरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं
कुर्वन् वा गोहितः । गोर्भूम्यादेः पतिर्गोपतिः । रक्षको जगत
इति गोप्ता स्वात्मानं स्वमायया स्वमात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता ।
सर्वकामाभिवर्षके आक्षिणी यस्येति वृषभाक्षः वृषो धर्मः स एव
वा दृष्टिरस्येति वृषभाक्षः । वृषो धर्मः प्रियो यस्य स वृषप्रियः “ वा
प्रियस्य ” इतिपूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः ॥ ७६ ॥

अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥

श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ७७

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इत्यानिवर्ती वृषप्रियत्वाद्धर्मान्ननिवर्तत
इति वा अनिवर्ती । स्वभाक्तो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनोऽस्येति
निवृत्तात्मा । विस्तृतं जगत् संहारमायमे सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् संक्षे-
प्ता । उपात्तस्य परिरक्षणं क्षेमं करोतीति क्षेमकृत् । नामस्मृतिमात्रेण
पावयन् शिवः । इति नाम्नां षष्ठं शतं विवृतम् । (६००) श्रीवत्ससंज्ञं
चिन्हमस्य वक्षसि स्थितामिति श्रीवत्सवक्षाः । अस्य वक्षसि श्रीरन-
पायिनी वसतीति श्रीवासः । अमृतमयने सर्वान् सुरासुरादीन् वि-
हाय श्रीरेनं वरयामासेति श्रीपतिः । श्रीः परा शक्तिः तस्याः पति-

रिति वा पराव्य शक्तिर्विधैव श्रूयत" इति श्रुतेः । ऋग्यजुःसाप-
लक्षणा -- तां श्रीमतां विरिञ्चादीनां प्रधान इति श्रीमतांवरः
“ऋचः सा ॥ यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्” इति श्रुतेः ॥७॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ॥
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाल्लोकत्रयाश्रयः ॥७८॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति श्रीदः । श्रिय ईशः श्रीशः । श्री-
मत्सु नित्यं यतीति श्रीनिवासः श्रीशब्देन श्रीमंतो लक्ष्यते । सर्व-
शक्तिमयेऽपि यलाः श्रियो निधीयंते इति श्रीनिधिः । कर्मानु-
रूपेण वि श्रेयः सर्वभूतानां भावयतीति श्रीविभावनः । सर्व-
भूतानां ज श्रेयं वक्षसि वहन् श्रीधरः । (६१०) स्मरतां
स्तुवतामर्चयत । भक्तानां श्रियं करोतीति श्रीकरः । अनपायिसु-
खावाप्तिलक्ष- । श्रेयः तत्र परस्यैव रूपमिति श्रेयः । श्रियोऽस्य
संतीति श्रीमात् । त्रयाणां लोकानामाश्रयत्वाल्लोकत्रयाश्रयः ॥७८॥

स्वक्षः स्रंगः शतानंदो नंदिज्योतिर्गणेश्वरः ॥

विजितात्मा विधेयात्मा सत्कर्तिष्ठिन्नसंशयः ७९

शोभने पुंडरीकाभे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः । शोभनान्यंगा-
नि अस्येति स्रंगः । एक एव परमानंद उपाधिभेदाच्छतथा
भिद्यत इति शतानंदः “एतस्यैवानंदस्यान्यन्यानि भूतानि मात्रामु-
पजीवंति ” इति श्रुतेः । परमानंदविग्रहो नंदी । ज्योतिर्गणानामी-
श्वरो ज्योतिर्गणेश्वरः “तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमि-
दं विभाति ” इति श्रुतेः “ यदादित्यगतं तेज ” इत्यादिस्मृतेश्च ।
विजित आत्मा मनो येन स विजितात्मा । (६२८) न केनापि वि-
धेय आत्मा स्वरूपमस्येति अधिधेयात्मा । सती अचित्ता कीर्तिर-
स्येति सत्कीर्तिः । करतलामलकवत्सर्वं साक्षात्कृतवतः कापि संशयो
नास्तीति छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतस्थिरः ॥

भूशयो भूपणो भूतिर्विशोकःशोकनाशनः॥८०॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रित्वाद्दुर्दीर्णः। सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्य-
तीति सर्वतश्चक्षुः “ विश्वतश्चक्षुः ” इति श्रुतेः । न विद्यतेऽस्येश इत्य-
नीशः “ न तस्येशः कश्चन ” इति श्रुतेः । शश्वद्भवन्नपि न विक्रियां-
कदाचिद्गुपैतीति शाश्वतस्थिर इति नामैकम् । लंकां प्रति मार्गमन्वेष-
माणः सागरं प्रति भूमौ शेते इति भूशयः । स्वेच्छयावतारैर्वहुभिर्भूमि-
भूपयन् भूपणः। भूतिर्भवनं सत्ता विभूतिर्वा सर्वविभूतीनां कारणत्वा-
द्वा भूतिः । (६३०) विगतः शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति
विशोकः । स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं नाशयतीति शोकना-
शनः ॥ ८० ॥

अचिप्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः॥

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥८१॥

अचिप्मतो यदीयेनाचिपा चंद्रसूर्पादयः स एव मुख्योचिप्मान् ।
सर्वलोकादिभिर्विरिंच्यादिभिरर्चितइत्यर्चितः । कुंभवदस्मिन्सर्वे
प्रतिष्ठितमिति कुंभः । गुणत्रयातीततया विशुद्ध आत्मास्येति विशु-
द्धात्मा । स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् विशोधनः । चतुर्व्यूहे-
ष्वनिरुद्धः (चतुर्व्यूहेषु वामुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेष्वनिरुद्धग्रह-
णात्) । न निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदितिवानिरुद्धः । प्रतिप-
क्षोऽस्य न विद्यत इत्यप्रतिरथः। प्रकृतं द्युम्नं द्रविणमस्येति प्रद्युम्नः
चतुर्व्यूहात्मा (६४५) अमितो विक्रमोऽस्येत्यमितविक्रमः ॥८१॥

कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजेनश्वरः ॥

त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवःकेशिहा हरिः८२

कालनेमिनमसुरं निजयानेति कालनेमिनिहा । गर्णं विना

शूराणां कुलानि निहत्य राजत इति वीरः । विक्रमशालित्वाद्वा
 वीरः 'शूवीरविक्रांतौ' इति धातुपाठात् । शूरकुलोद्भवत्वाच्छीरिः ।
 शूरजनानां वासवादीनां शौर्यातिशयेनेष्ट इति इति शूरजनेश्वरः ।
 त्रयाणां लोकानामंतर्गामितयात्मेति त्रिलोकात्माः । त्रयो लोका अ-
 स्मात्परमार्थतो न भिद्यन्ते इति वा त्रिलोकात्मा । त्रयो लोकास्तदा-
 ज्ञप्ताः स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तेत इति त्रिलोकेशः । केशसंज्ञिताः
 सूर्यादिसंक्रांता अंशवस्तद्वचया केशवः " अंशवो ये प्रकाशन्ते मम
 ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः "
 इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः ।
 तद्वचया वा केशवः " त्रयः केशिन " इति श्रुतं । ' मत्केशो वसुधा-
 तले ' इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः " को ब्रह्मोति समा-
 ख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आर्वा तवांशसंभूतौ तस्मात्केशवना-
 मवान् " ति हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा ।
 सहेतुकं संसारं हरतीति हरिः (६५०) ॥ ८२ ॥

कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः ॥
 अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनंजयः ॥ ८३ ॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्यत इति कामः स चासौ देवश्चेति
 कामदेवः । कामिनां कामान् पालयतीति कामपालः । पूर्णकामत्वा-
 स्कामी । कामोऽस्यास्तीति वा " सोऽकामयत " इति श्रुतेः । अभि-
 रूपतमं देहं बहून् कांतः । द्विपारार्थते कस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्म-
 णोऽतो यस्मादिति वा कांतः । कृत आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो
 येन स कृतागमः । " वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वजनार्दनात् " इति
 चक्ष्यति ' श्रुतिस्मृती मर्मवाक्त्रे ' इति भगवद्बचनात् । इदं तदीदृगेवेति
 निर्देष्टुं यत्र न शक्यते । गुणाद्यतीतत्वाद्द्रूपमस्येत्यनिर्देश्यवपुः ।
 रोदसी व्याप्य कांतिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः व्याप्य मे
 रोदसी पार्थ कांतिरभ्यधिका स्थिता । क्रमणाहाप्यहं पार्थ विष्णु-

रित्यधिसंज्ञितः ' इति महाभारते । गत्यादिमच्चाद्वीरः " वी-
 गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेषु " इति धातुपाठात् । व्यापित्वा-
 न्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वादेशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतः
 " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म इति श्रुतेः । " गंधर्वाप्सरसः सिद्धाः
 किन्नरोरचारणाः । नांतं गुणानां गच्छन्ति तेनानंतोऽयमव्यय " इति
 विष्णुपुराणवचनाच्चानंतः । यद्विग्विजये प्रभूतं धनमजयसेन
 धनंजयोऽर्जुनः । " पांडवानां धनंजय " इति भगवद्बच-
 नात् (६६०) ॥ ८३ ॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रम्ह ब्रम्हविवर्धनः ॥

ब्रम्हविद्ब्राम्हणो ब्रम्ही ब्रम्हज्ञो ब्राम्हणप्रियः । ८४ ।

" तपो वेदाश्च जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम् " तेभ्यो हितत्वा-
 च्छेदितृत्वाद्वा ब्रह्मण्यः । तप आदीनां कर्तृत्वाद्ब्रह्मकृत् । ब्रह्मा-
 त्मना सर्वं सृजतीति ब्रह्मा । बृहत्वाद्ब्रह्मणत्वात्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म
 " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः " प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्ता-
 पात्रमगोचरः । वचसाप्तात्मसंवेष्टं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् " इति
 विष्णुपुराणे । तप आदीनां विवर्धनात् ब्रह्मविवर्धनः । वेदं वेदा-
 र्थं च यथावद्वोक्ति विदत इति वा ब्रह्मवित् । ब्रह्मात्मना ब्राह्मणा-
 त्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन्वेदस्यायमिति ब्राह्मणः ।
 ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेषभूता अस्य संतीति ब्रह्मी । वेदान् स्वात्मभूतान्
 जानातीतिब्रह्मज्ञः । ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः ब्राह्मणाः
 प्रिया अस्येति वा " घृतं शर्पतं परुषं वदंतं यो ब्राह्मणं न प्रणमे-
 द्यथाहम् ॥ स पापकृद्ब्रह्मदेवाग्निदग्धो वयश्च दंडश्च न चास्मदीयः " इति
 भगवद्बचनात् " यं देवं देवकी देवी वसुदेवादर्जीजनत् । भौ-
 मस्य ब्रह्मणो गुण्ये दीप्तमग्निमिवारणिः " इति च महाभारते
 (६७०) ॥ ८४ ॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ॥

महाऋतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महांतः क्रमाः पादविक्षेपा अस्येति महाक्रमः “ शं नो विष्णु रुरुक्रम ” इतिश्रुतेः । महज्जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति महाकर्मा । यदीयेन तेजसा भास्करादयस्तेजस्विनस्तन्महत्तेजोऽस्येतिमहातेजाः ‘ येन सूर्यस्तपतितेजसेद्भ ’ इतिश्रुतेः ‘ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलम् ॥ यच्छंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ’ ॥ इति स्मृतेश्च । ऋर्यैशौर्यादिभिर्भहद्भिः समलंकृत इति महातेजाः । महांश्वासाबुरगथेति महोरगः । “ सर्पाणामस्मि वासुकिः ” इति भगवद्बचनात् । महांश्वासौ ऋतुश्चेति महाऋतुः । “ यथाश्वमेधः ऋतुराद्भ ’ इतिमनुवचनात् “ सोऽपि स एवेति ” श्रुतेः । महांश्वासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान् निर्वर्तयन् महायज्वा । महांश्वासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः । “ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ” इति भगवद्बचनात् । महच्च तद्विश्वेति ब्रह्मात्मनि सर्वं जगत्तदात्मतया हृत इति महाहविः । महाऋतुरित्यादयो बहुव्रीहयो वा ॥ ८५ ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिःस्तोता रणप्रियः॥

पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः॥८६॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोताकस्यचिदिति स्तव्यः । अतएव स्तवप्रियः (६८०) येन स्तूयते तत्स्तोत्रं गुणसंकीर्तनात्मकम् । तद्विरेवेति स्तुतिः स्तवनक्रिया । स्तोतापि स एव । प्रियो रणो यस्य यतः पंचमहायुधानि नंदकरवङ्गसाहितानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थमतो रणप्रियः । सर्वैः कामैः सकलाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति पूर्णः न केवलं संपूर्ण एव पूरयिता च सर्वेषां संपाद्विः स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि क्षययतीति पुण्यः । पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिर्नृणाभिति पुण्यकीर्तिः । आंतैर्वाङ्मिर्व्याधिभिः कर्मजैर्न पीड्यत इति अनामयः ॥ ८६ ॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वान्मनोजवः (६९०) ।
चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति
तीर्थकरः । हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्च्याय सर्गादौ
सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदवाह्या विद्याः सुरवैरिणां
बंधनादि चोपदिशति इति पौराणिकाः कथयन्ति । वसु सुवर्ण
रेतोऽस्येति वसुरेताः “अप एव ससर्जादौ तामु वीर्यमथामृजत् ॥
तदंडमभवद्धर्मं सहनांगुसममभम् ” इति वचनाद् ब्रह्मणः
कारणं परमिति वसुरेताः । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्दना-
ध्यक्षोऽयमितरस्तु तत्प्रसादाद्दनाध्यक्ष इति वसुप्रदः । वसु प्रकृष्टं
मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो वसुप्रदः । “विज्ञा-
नमानंदं ब्रह्म रातेर्दानुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद ” इति श्रुतेः ।
सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेणाथः खंडयन् वा वसुप्रदः । वसुदेवस्या-
पत्यं वासुदेवः । वसन्ति भूतानि यत्र तेषु वा वसतीति वसु । छाद्-
यत्यात्मनः स्वरूपं माययेति वा वसुः । अविशेषेण सर्वविषयेषु
तन्मनो वसतीति वसुः तन्मनोऽस्येति वसुमनाः । ‘ब्रह्म हविः’ इति
भगवद्ब्रह्मचर्याद्विः ॥ ८७ ॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ॥

शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥

‘अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद संतपेनं ततो विदुः’ इति श्रुतेः । ब्र-
ह्मास्तीति ये विदुस्ते संतस्तैः प्राप्यन् इति सद्गतिः । सती गति-
र्बुद्धिः सम्पत्कृष्टास्येति वा सद्गतिः । सती कृतिर्जगदुत्पत्त्यादिलक्ष-
णास्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ॥ (७००) इति सप्तमं शतं चिद्वृतम्
सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितानुभूतिः सत्ता ‘एकमेवाद्वितीय-
म्’ इति श्रुतेः । स एव परमात्मा चिदात्मको बोधो बहुधा भास-

मानत्वात्सद्भूतिः नानात्वप्रतीतिर्वाध्यमानत्वात्प्रसन्नाप्यसन् श्रुतो वा
 यौक्तिको वा वाचः प्रपंचस्य विवक्षितः । सतां तत्त्वविदां परं प्रकृ-
 ष्टमपनमिति सत्परायणः । इनूत्प्रमुखाः सैनिकाः शौर्यशालिनो
 यस्यां संनायां सा शूरसेना यस्य स शूरसेनः । यदूनां प्रधानत्वा
 ददुश्रेष्ठः । सतां विदुषामाश्रय इति सन्निवासः । शोभना
 यामुना यमुनासबंधिनः परिवेष्टारोऽस्येति सुयामुनः । गोपालवेषधरा
 यमुनापरिवेशारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥ ८८ ॥

भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥

दर्पहा दर्पदो दप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसंतीति भूतावासः “ वसंति त्वपि भू-
 तानि भूतावासस्ततो भवान् ” इति हरिवंशे । जगदाच्छादयति
 गाययेति वासुः स एव देव इति वासुदेवः । ‘ छादयामि जगत्सर्वं
 भूत्या सूर्य इवांशुभिः ’ इति भगवद्गवचनात् । सर्व एवासवः प्राणा
 जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निलीयंते स सर्वासुनिलयः (७१०) ।
 अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपदां नास्य विद्यत इत्यनलः । धर्मविरुद्धे
 पाथि तिष्ठतां दर्पं हंतीति दर्पहा । धर्मवर्त्मनि वर्तमानानां दर्पं गर्व
 ददातीति दर्पदः । स्वात्मापूतरसास्वादनान्नित्यं प्रमुदितो दप्तः ।
 न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिनिर्मुक्तत्वात् ।
 तथापि तत्प्रसादतः कौश्लिङ्गः खेन धार्यते हृदये जन्मांतरसहस्रेषु भाव-
 नायोगाच्चरमाहर्षरः “ केशोभिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तवर्त्मनाम् ।
 अव्यक्ता हि गतिर्मुखं देहवद्भिरवाप्यत ” इति भगवद्गवचनात् । ना-
 तै रागादिभिर्वाचैः शत्रुभिः पराजितं इत्यपराजितः ॥ ८९ ॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥

अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९० ॥

विश्वा मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वादिति विश्वमूर्तिः । शेषवर्षकशायि
 नोऽस्य महती मूर्तिरिति महामूर्तिः । ज्ञानमयी मूर्तिः स्वेच्छया तै-

जसी वा दीप्तिरस्येति दीप्तमूर्तिः । कर्मनिबन्धना मूर्तिरस्य न विद्य-
त इति अमूर्तिमान् ॥ (७२०) अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुप-
कारिणीर्विन्दामूर्तिर्भिजत इत्यनेकमूर्तिः । यद्यप्यनेकमूर्तित्वं तथाप्यय-
मीदृश इति न व्यज्यत इति अव्यक्तः । नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदा-
कृतेः संतीति शतमूर्तिः । यतो विश्वादिमूर्तित्वमत एव शताननः ॥९०॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदनुत्तमम् ॥

लोकबंधुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥९१॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविमुक्तत्वान्नैकः । “एकमे-
वाद्द्वितीयम्” इति श्रुतेः । मायया बहुरूपत्वान्नैकः । “ इंद्रो मायाभिः
पुरुष इत्येते ” इति श्रुतेः । सोमो यत्राभिपूयते सोऽध्वरः सवः ।
कशब्दः सुखवाचकः तेन स्तूयत इति कः “कं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥
सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किं यच्छब्देन स्वतः
सिद्धवस्तुद्देशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत् “ यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते ” इति श्रुतेः (७३०) तनोतीति ब्रह्म तत् ।
“ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ” इति भगवद्ब्र-
ह्मणात् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् यस्माद्ब्रह्मणं नास्ति
तदनुत्तमम् । सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तममिति । आधारभूतेऽ-
स्मिन्सकला लोका बन्धन्त इति लोकानां बंधुलोकबंधुः । लोकानां
जनकत्वाज्जनकोपमो बंधुर्नास्तीति वा लोकानां बंधुकृत्यं हिता-
हितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकबंधुः । लोकैर्ना-
थ्यते याच्यते तानुपतपति तेभ्य आशास्ते तेषामीष्ट इति वा
लोकनाथः । “ नाथुनाथुवाञ्छोपतापैश्वर्याशीषु ” इति धातुपाठात् ।
मधुरुले जातत्वान्माधवः । भक्तस्नेहवान् भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

सुवर्णवर्णो हेमांगो वसंगश्र्वंदनांगदी ॥

वीरहा विपमः शून्यो धृताशीरचलश्चलः ॥९२॥

सुवर्णस्य वर्ण इववर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः । “ यदापश्यः

पश्यते रुक्मवर्णम् ” इति श्रुतेः । हेमेवांगं वपुरस्येति हेमांगः
 “ य एषोऽंतरादित्यो हिरण्यवः पुरुष ” इति श्रुतेः । वराणि
 शोभनान्यंगान्यस्येति वरांगः । चंदनाल्हादनरंगः केश्यूरभूपित इति
 चंदनांगदी (७४०) । धर्मत्राणाय वीरानसुरमुख्यान् हिरण्यकशि-
 पुप्रभृतीन्सारागादींश्च हंतीति वीरहा । समो नास्य विद्यते सर्वविल-
 क्षणात्वादिति विषमः “ न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्य ” इति
 भगवद्बचनात् । सर्वविशेषरहितत्वाच्छून्यवच्छून्यः । धृताः विगलिता
 आशिपः प्रार्थना अस्येति धृताशीः । न स्वरूपाद्न सामर्थ्यान्ना-
 वज्ञानादिकाद्गुणात् चलनं विद्यतेऽस्येत्यचलः । वायुरूपेण चलतीति
 चलः ॥ ९२ ॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक्
 सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥९३॥

अनात्मवस्तुध्वात्माभिमानो नास्ति स्वसंबेदनाकृतेरित्यमानी ।
 स्वमायया सर्वेषामनात्मनि स्वात्माभिमानं ददाति भक्तानां सत्कारं
 मानं च ददाति अर्धमिष्टानां सत्कारं द्यति खंडयति तत्त्वविदामना-
 त्मन्यभिमानं द्यति खंडयतीति वा मानदः सर्वैर्माननीयः पूजनीयः
 सर्वेश्वरत्वादिति मान्यः । चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वाद्भोक्त-
 स्वामी (७५०) । त्रिलोकान् धारयतीति त्रिलोकधृक् । शोभना
 मेधा गृह्णास्येति सुमेधाः “ नित्यमसिन् प्रजामेधयोः ” इतिसमा-
 सांतोऽसिच्प्रत्ययः । मेधेऽश्वरेजायत इति मेधजः । कृतार्थो धन्यः ।
 सत्या अवितया मेधास्येति सत्यमेधाः । अंशैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां
 धरां धारयन् धराधरः ॥ ९३ ॥

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतांबरः ॥

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥९४॥

तेजसा भासा सर्वश द्वादशादित्यरूपेण वर्षणात्तेजोवृषः ।
 द्युनिर्माणतां कांतिं धारयन् द्युतिधरः । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः इति

सर्वशस्त्रभृतांवरः । भक्तैरुपहृतं पत्रमुष्पादिकं गृह्णातीति प्रग्रहः ।
 धावतो विषयारण्ये दुर्दितेन्द्रियवाजिनः । तत्पसादेन रश्मिनेव वध्रा-
 तीति वा प्रग्रहवत्प्रग्रहः । “ प्रग्रहो रश्मौ वा ” इति पाणिनिवच-
 नात् प्रग्रहशब्दस्य साद्युत्वम् ॥ (७६०) स्वशेन सर्वं निगृ-
 ह्णातीति निग्रहः । विगतमग्रमंतो नाशोऽस्येति व्यग्रः । भक्त-
 जनानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्र इति वा व्यग्रः । चतुःशृंगो नैकशृंगः
 “ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ॥
 त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ” इति
 श्रुतेः । निगदेन मंत्रेणाग्रेजायते इति निशब्दलोपं कृत्वा गदाग्रजः ।
 यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः तस्मादग्रे जायत इति वा ग-
 दाग्रजः ॥ ९४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥

चतुरात्मा चतुर्भविश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

चतस्रो मूर्तयो विसादसूत्रात्मप्राकृततुरीयात्मानोऽस्येति चतुर्मूर्तिः ।
 सितारक्तापीताकृष्णाइति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा चतुर्मूर्तिः ।
 चत्वारो बाहवोऽस्येति चतुर्बाहुरिति नाम वासुदेवरूढम् । ‘ शरीर-
 पुरुषः छंदःपुरुषः वेदपुरुषो महापुरुषः ’ इति बह्वचोपनिषद्भुक्ता-
 श्रवणः पुरुषाः व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः चतुर्णामाश्रमाणां वर्णानां
 च यथोक्तकारिणां गतिश्चतुर्गतिः । रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मन
 आत्मास्येति मनोबुद्धिरहंकारविचारव्यपुरुषार्थचतुष्टयात्मकत्वाद्वा च-
 तुरात्मा । धर्मार्थिकाममोक्षाख्यचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते यस्मादिति चतु-
 र्भावः (७७०) । यथावेदं चतुर्णां वेदानामर्थमिति चतुर्वेदविन् ।
 एकः पादोऽस्येति एकपात् ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ इति
 श्रुतेः । “ विष्टभ्याहमिदं शृन्वन्ममैरांगेन स्थितो जगत् ” इति
 स्मृतेश्च ॥ ९५ ॥

समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥

दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६ ॥

संसारचक्रस्य सम्पगावर्तक इति समावर्तः । सर्वत्र वर्तमान-
त्वाच्च निवृत्त आत्मा कुतोऽपीत्यानेवृत्तात्मा । निवृत्त आत्मा
मनो विषयेभ्योऽस्येति वा निवृत्तात्मा । जेतुं न शक्यत
इति दुर्जयः । भयेहेतुत्वादस्याङ्गां सूर्यादयो नातिक्रमतीति
दुरतिक्रमः “ भयादस्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिद्रव्य
वायुश्च मृत्युर्धौवति पंचम ” इति मेत्रवर्णात् । महद्भयं वज्रमुच्यत-
मिति च । दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वादुर्लभः । “ जन्मांतरसहस्रेषु
तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजापते ”
इति व्यासवचनात् । “ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ” इति भावद्व-
चनाच्च । दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः । अंतरायपतिर्हर्तुं दु-
खादवाप्यत इति दुर्गः । दुःखेनावस्यते चित्ते योगिभिः समावा-
चिति दुरावासः (७८०) । दुर्गामिनो दानवाद्यस्तान् हंतीति दु-
रारिहा ॥ ९६ ॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥

इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७ ॥

शोभनं रौर्ध्वेपत्वाच्छुभांगः । लोकानां सारं यत्तदृणुतीति
लोकसारंगः । “ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् ” इति श्रुतेः । लोक-
सारः प्रणवः तेन प्रतिपत्तव्य इति वा लोकसारंगः पृषोदरादित्या-
त्साधुत्वम् । शोभनस्तंतुर्विस्तीर्णः प्रपंचोऽस्येति सुतंतुः । तमेव
तंतुं वर्धयानि छंदयतीति वा तंतुवर्धनः । इंद्रस्य कर्मेव कर्मास्येर्ताद्रि-
कर्मा ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः । महतीति विषदादीनि भूतानि कर्माणि कार्या-
ण्यस्येति महाकर्मा । कृतमेव न कर्तव्यं किंचिदपि कर्मास्य विद्यत
इति कृतकर्मा । धर्मान्मकं कर्म कृतवानिति वा । कृतः वेदात्मकः

आगमोऽनेनेति कृतागमः ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-
द्वेद ' इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥

अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविजयी ॥ ९८ ॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वच्छया भजत इत्युद्भवः । उद्भूतमपगतं ज-
न्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्भवः । (७९०) विश्वातिशायि सौ-
भाग्यशालित्वात्सुंदरः । सुष्टु उन्दतीति सुंदः ' उदीक्रेदन ' इतिभातोः
पचायच् आर्द्राभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात्पररू-
पत्वम् । रत्नशब्देन शोभा लक्ष्यते रत्नवत्सुंदरा नाभिरस्येति रत्नना-
भः । शोभनं लोचनं नयनं ज्ञानं वास्येति सुलोचनः । ब्रह्मादिभिः
पूज्यतमैरर्चनीयत्वादर्कः । वाजमन्त्रार्थिनां सनोति ददातीति वाज-
सनः । प्रलयांभाति शृंगवान् मत्स्यविशेषरूपः शृंगी । मत्स्यार्थोऽ-
तिशयने । अरिन् अतिशयेन जयति जयत्रेतुर्वा जयंतः । सर्वविप-
यज्ञानमस्येति सर्ववित् । आंतरान् रागादीन् चाहान् हिरण्याभा-
दांश्च जेतुं शीलमस्येति जयी ' प्रजोरिनिः ' इत्यधिकारे " जि-
हासि " इत्यादिपाणिनीयवचनादिनिप्रत्ययः । सर्वविवासां जयी
चेति सर्वविजयीत्येकं नाम ॥ ९८ ॥

सुवर्णाविंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥

महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९ ॥

विंदवोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णाविंदुः । ' आमन-
खात्सर्व एव सुवर्ण ' इति श्रुतेः । शोभनो वर्णोऽक्षरं विंदुश्च यस्मि-
न्मन्त्रात्मा वा सुवर्णाविंदुः (८००) । नाम्नामष्टमं शतं विवृतम् ।
सत्ता नलोऽनेकमूर्तिस्तदीरहात्रिलोकभृदिग्रहधनुर्वेदविन् दुरारिहा
सुंदरः ॥ रागद्वेषादिभिः शब्दादिरिपर्यथ विदशादिभिश्च न क्षुभ्यत
इत्यक्षोभ्यः । सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामर्थेश्वरसर्ववागीश्वरे-

श्वरः । अवगाद्य सदानन्दं विश्रम्य सुखमासते योगिन इति महाह्रद
 इव महाह्रदः । गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महागर्तः ।
 “ मम माया दुरत्यया ” इति भगवद्बचनात् । यद्वा गर्तशब्दो रथप-
 र्याय इति नैरुक्तं तस्मात्स्मान्महारथो महागर्तः महारथत्वमस्य प्रसिद्ध-
 म् भारतादिषु । कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वान्महाभूतः । सर्वभूता-
 नि यस्मिन्निधीयन्ते महांश्वासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥ ९९ ॥

कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोनिलः ॥

अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥१००॥

कुं धरणीं भारावतारणं कुर्वन् मोदयतीति कुमुदः । मुदिरव-
 णिर्जयः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि धर्मानुबंधीनि फलानि राति द-
 दातीति कुंदरः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि अत्यादत्त इति
 वा कुंदरः । रलयोवृत्त्येकत्वस्मरणात् । ‘ कुं धरां दारयामास हि-
 रण्यासजिवांसया । वाराहं रूपमास्थाय ’ इति वा कुंदरः । कुंदोप-
 सुंदरांगत्वात्स्वच्छस्फटिकवर्षिलः कुंदः । कुं पृथ्वीं कश्यपायादा-
 दिति वा कुंदः ‘ सर्वपापविशुद्धयर्थं वाजिमेधेन चोष्टवान् । तस्मि-
 न्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनेन्दनः । मारीचाय ददौ मीतः काश्य-
 पाय वसुंधराम् ’ इति हारीशे । कुं पृथ्वीं द्यति त्वं दयतीति वा
 कुंदः । कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्येने “ निःक्षत्रियां यथ चकार
 मेदिनीमनेकशो बाहुवर्नं तथाच्छिनत् । यः कार्तवीर्यस्य स भार्गवो-
 त्तमो ममास्तु मांगल्यविवर्धनो हरिः ” इति विष्णुधर्म । पर्जन्यव-
 दाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सयान्कामानामिवर्षतीति वा
 पर्जन्यः । (८१०) स्मृतिमात्रेण पुनातीति पवनः । इत्यति
 भरणं करोतीति इलः तद्रहितत्वादनिलः इत्यति स्वपिति
 इत्यत्र इलस्ताद्विपर्यातः । नित्यमबुद्धस्वरूपत्वादिति वाऽनिलः
 अथवा निलेर्गहनार्थात्प्रत्ययांतं रूपम् । नगहनो निल इति वा-
 स्यात्पानं दामृतमभ्रातीत्यमृतागः । मथितममृतं गुप्तं पापयित्वा स्व-
 यं चाभ्रातीति वाऽमृतागः । अमृता अनश्वराः अविनश्वरफलत्वा-

दाशा वाञ्छा अस्येति वा अमृताशः । मृतं मरणं तद्रहितं वपुरस्येत्यमृ-
तवपुः । सर्वजानातीति सर्वज्ञः । ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इति श्रुतेः
' सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ' इति भगवद्बचनात्सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥

न्यग्रोधोदुंबरोऽश्वत्थश्चाणूरांध्रनिपूदनः ॥१०१॥

पत्रपुष्पफलादिभिर्भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति सुलभः
'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ॥ भक्तैकलभ्ये
पुरुषे पुराणे मुक्तौ कथं न क्रियते प्रयत्न ' इति महाभारते । शोभनं
व्रतं नियतो भुङ्क्ते भोजनाभिवर्तत इति वा सुव्रतः । अनन्याधान
सिद्धित्वात्सिद्धः । सुरशत्रव एवास्य शत्रवस्तान् जयतीति शत्रु-
जित् ॥ (८२०) सूरशत्रूणां तापनः शत्रुतापनः । न्यक् अवाक्
रोहति सर्वेषामुपरि वर्तत इति न्यग्रोधः । पृषोदरादित्वाद्दकारस्य
धकारादेशः । सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति
निरणद्धीति वा न्यग्रोधः । अंबरादुद्गतः कारणत्वेनेत्युदुंबरः ।
पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः । यद्वोदुंबरमन्नाद्यं तेन तदात्मना विश्वं-
पोषयन् उदुंबरः " ऊर्वाअन्नाद्यमुदुंबरम् " इति श्रुतेः ॥ श्वोपि न
स्थातेत्यश्वत्थः पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः । " ऊर्ध्व-
मूलोऽवाक्क्षारव एषोऽश्वत्थः सनातन " इति श्रुतेः " ऊर्ध्वमूल-
मधःशास्वमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् " इति स्मृतेश्च । चाणूरनामानमांध्रं
निपूदवानिति चाणूरांध्रनिपूदनः ॥ १०१ ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ॥

अमूर्तिरनघोऽर्चित्योभयकृद्भयनाशनः ॥१०२॥

सहस्राणि अनंतानि अर्चापि यस्य स सहस्रार्चिः । " दिवि
सूर्यसहस्रस्य भवेत्पुण्यदुत्थिता । यदिभाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य

महात्मनः " इति गीतावचनात् । सप्त जिह्वा अस्य संतीति सप्तजिह्वः
 अग्निर्हृषी । " काली कराली च मनोजवा च सुलेहिता या च सुशु-
 भ्रवर्णा । स्फुल्लिगिनी विश्वरुचिश्च देवी लेलायमाना इति सप्त-
 जिह्वाः " इति मुण्डकेः । सप्त एधांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तश्चा अग्निः ।
 " सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वा " इतिमंत्रवर्णात् । सप्ताश्वा
 वाहनान्यस्येति । सप्तवाहनः सप्तनार्मकोऽश्वोवाहनमस्येति सप्त-
 वाहनः " एको अश्वो वहति सप्तनामा " इति श्रुतेः । मूर्तिघन-
 रूपधारणं सपर्यं चराचरलक्षणम् । " ताभ्योऽभितप्ताभ्योमूर्तिरजा-
 यत " इति श्रुतेः । तद्रहितइत्यमूर्तिः । अथवा देहसंस्थानलक्षणमू-
 र्तिः सावयवा मूर्तिस्तद्रहित इत्यमूर्तिः (८१०) अयं दुर्लभं पापं च
 यस्य न विद्यत इत्यनयः । प्रमात्रादिसाहित्वेन सर्वप्रमाणागोचर-
 त्वादचित्यः । अयमीदृश इति विश्वप्रपंचविलक्षणात्वेन चिंतयितु-
 मशक्यत्वाद्वाऽचित्यः । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति भक्तानां
 भयं कृततीति वा भयकृन् । वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति
 भयनाशनः " वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णोरारा-
 ध्यते पंथा नान्यस्तनोपकारकः " इति पराशरवचनात् । तैरारा-
 धितत्वाद्भयं नाशयतीति भयनाशनः ॥ १०२ ॥

अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥

अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्देशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वादणुः । " एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदि-
 तव्य " इति श्रुतेः । वृहत्वाद्दृष्टत्वाच्च ब्रह्म वृहत् । " महतो मही-
 यान् " इति श्रुतेः । अस्यून्मिल्यादिना द्रव्यप्रतिषेधात् कृशः ।
 स्थूल इत्युपचर्यते सर्वात्मत्वात् । सत्त्वरजस्तमसां मृष्टिस्थितिलष-
 कमस्वधिष्ठातृत्वाद्गुणभृत् । परमार्थतो गुणाभावान् निर्गुणः " के-
 वन्यो निर्गुणश्च " इति श्रुतेः (८४०) । शब्दादिगुणरहितत्वा-
 द्भिरतिशयसूक्ष्मत्वान्नित्यशुद्धसर्वगतत्वादिप्रतिबंधकं कर्मजातं तर्कतोऽ

पिबुक्तं न शक्यत एव महान् । 'अशब्दास्पर्शश्चमहाशुचिः' इत्या-
 पस्तंस्पर्णात् । पृथिव्यादीनां धारकाणापि धारकत्वात् केन
 चिद्विद्यत इति अधृतः । यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशंक्याह ।
 स्वेनैव आत्मना धार्यत इति स्वधृतः । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति स्वमहिम्नि' इति श्रुतेः । पद्मोदरदलताम्रमभिरूपतमपस्यास्य-
 मिति स्वास्यः । वेदार्थको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः
 पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा स्वास्यः । "अस्य महतो भूतस्य"
 इत्यादिश्रुतेः । अन्यस्य वंशिनो वंशः पाश्चात्यः । पाश्चात्यो मूलपुरुषा-
 दवर्गवंश इति सूचितम् अस्य वंशः प्रपंचः स सर्ववंशात्पागेव न
 पाश्चात्य इति प्राम्वंशः । वंशं प्रपंचं वर्धयन् वा वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

भारभृत कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥

आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णोवायुवाहनः ॥ १०४ ॥

अनंतादिरूपेण भुवो भारं विश्रद्धारभृत । देवादिभिरयमेव
 परत्वेन कथितः । सर्ववेदैः कथित इति वा कथितः "सर्वे वेदा
 यत्पदमामनन्ति । वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः" "वेदे रामायणे चैव
 पुराणे भारते तथा ॥ आदौ मध्ये तथा चांते विष्णुः सर्वत्र गीयते"
 इतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः । "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः पर-
 मं पदम्" इत्याद्युक्तं किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य पारं क-
 थितं परमं पदं विष्णुः स तत्त्वमित्याकांक्षाया भिद्रियादिभ्यः सर्वे-
 भ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते । "इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था" इत्यारभ्य
 "पुरुषान्परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्यंतेन यः कथितः
 सः योगी ज्ञानं तेनैव गम्यत्वात् योगी । योगः समाधिः स हि
 स्वत्मानि सर्वं समाधत्ते स्वमात्मानं तेन वा योगी । अन्ये यो-
 गिनो योगांतरापर्यहन्यन्ते तेन स्वरूपात् प्रमाद्यन्ति अपं तु तदहित-
 त्वात्तेपामीश इति योगीशः । ८९० । सर्वान् कामान् सदा ददाती-
 ति सर्वकामदः । "फलवत् उपपत्तेः" इति भगवता व्यासेनाभि-
 हितत्वात् । आश्रमवर्ता सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थान-

त्वादाश्रमः । अविवेकिनः सर्वान् संतापयतीति श्रमगः । क्षामाः
 क्षीणाः सर्वाः प्रजाः करोतीति क्षामः ' तत्करोति तदाचष्टे ' इति
 णिचि पचाद्यचि कृते संपन्नः क्षाम इति । शोभनानि, पर्णानि
 छंदांसि संसारतरुरूपेणास्येति मुपर्णः " छंदांसि यस्य पर्णानि "
 इति भगवद्वचनात् । वायुर्वहति यद्भ्र्तिष्या भूतानीति स वायुवाहनः
 " भीपास्माद्वातः पवते " इति श्रुतेः ॥ १०४ ॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ॥

अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः १०५

श्रीरामरूपेण धनुर्धारयामासेति धनुर्धरः । स एव दाशरथिः
 धनुर्वेदं वेत्तीति धनुर्वेदः । दमनं दमयतां दंडः " दंडो दमयतामस्मि "
 इति भगवद्वचनात् । वैवस्वतनरेंद्रादिरूपेण प्रजा दमयतीति दमयिता
 (८६०) दम्बेषु दंडकार्यफलं तच्च स एवेति दमः । शत्रुभिर्न
 पराजित इत्यपराजितः । सर्वकर्मसु समर्थ इति वा सर्वसहः ।
 सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्वसहः । सर्वान् स्वेषु स्वेषु
 कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियन्ता । न नियमो नियतिस्तस्य विद्यत
 इत्यनियमः । सर्वनियंतुर्नियंत्रंतराभावात् । नास्य विद्यते यमो मृत्यु-
 रित्ययमः । अथवा यमनियमो योगांगो तद्वत्वात्त एव नियमो
 यमः ॥ १०५ ॥

सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥

अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः १०६

शौर्यादिकं सत्त्वमस्येति सत्त्ववान् । सत्त्वे गुणे प्राधान्येन स्थि-
 त इति सात्त्विकः । सत्सु साधृत्वात्सत्यः । सत्ये यथाभूतार्थकथने
 धर्मं च चोदनालक्षणे प्रकर्षेण नियत इति सत्यधर्मपरायणः (८७०)
 अभिप्रेषणे पुरुषार्थवांस्त्रिभिराभिमुख्येन प्रत्येऽस्मिन्नेति जगदिति
 वाभिप्रायः । प्रियाणि शृणान्यर्हतीति प्रियार्हः " यद्यदिष्टमं लोके

यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्रुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ” इति स्मरणात् । स्वागतासनप्रशंसार्थपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः पूजनीय इत्यर्हः । न केवलं मियार्ह एव स्तुत्यादिभिर्भजतां मियं करोतीति मियकृत् । तेपामेव मीतिं वर्धयतीति मीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

विहायसगतिज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥

विहायसमाकाशं विहाय गतिराश्रयो विहायसगतिः । विष्णुपद्मादित्यो वा स्वयमेव द्योतत इति ज्योतिः “ नारायणः परं ज्योतिः ” इति मंत्रवर्णात् । शोभना द्युतिर्दीप्तिरिच्छा वास्येति सुरुचिः । समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुंक्ते भुनक्तीति वा हुतभुक् । स सर्वत्र वर्तमानः त्रयाणां लोकानां विभुत्वाद्भिभुः (८८०) । रसानादश्च इति रविरादित्यात्मा । विविधं रोचत इति विरोचनः । सूते श्रियमिति सूर्योऽग्निर्वा । मूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दे निपात्यते “ राजसूयसूर्य ” इति पाणिनिवचनात् । सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता “ रसानां च तथाऽऽदानाद्भविरित्यभिधीयते । मजानां त्वं प्रसवनात् सवितेति निगद्यसे ” इति विष्णुप्रोक्तेरे । रविलोचनं चक्षुरस्येति रविलोचनः । “ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्या ” इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

अनंतो हुतभुग्भोक्ताऽसुखदोऽनैकजोऽग्रजः ॥
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावादनंतः । शेषरूपो वा । हुतं भुनक्तीति हुतभुक् । प्रकृतिं भोग्यां अचेतनां भुंक्ते इति भोक्ता । जगत्याल्ययतीति वा भोक्ता । भक्तानां मुखं मोस-

लक्षणं ददाति असुखं खंडयतीति वा सुखदः । धर्मगुण्ये असह
जायमानत्वादनैकजः (८९०) अग्रे जायत इत्यग्रजः हिरण्यगर्भः ॥
“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ” इत्यादिश्रुतेः । आप्तसर्वकामत्वात्प्रा-
प्तिहेत्वभावाभिर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विण्णः । साधून्सत आभि-
मुख्येन मृष्यते क्षमत् इति सदासर्षी । तमनाधारमाधिष्ठाय त्रिलोका-
स्तिष्ठतीति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म “ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ” ।
‘ शृष्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः ’ । ‘ आश्रयो वक्ता कुशल्येऽस्य लब्धा
आश्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट ” इति श्रुतेः । “ आश्रयवत्पश्यति
काश्चिदेनम् ” इति भगवद्ब्रह्मनाम् । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्ये अद्भुतत्वा
दद्भुतः ॥ १०८ ॥

५५५

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरोच्ययः ॥ स्व-
स्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वतिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥

सनादितिनिपातः निरार्थवचनः । कालश्च परस्यैवेति विकल्पना
कापि । “ परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते
तथैवान्ये रूपं कालस्तथा परम् ” इति विष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वा-
द्विरेच्छ्यादीनामपि सनातनानामपतिशयेन सनातनत्वात्सनातनतमः ।
वडवानलस्य कपिल्ये वर्ण इव तद्रूपी कपिलः । कं जलं रश्मिभिः
पिबन् कपिः सूर्यः कपिर्वराहो वा । “ कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च ” इति भग-
वद्ब्रह्मनाम् । अप्यये प्रलयेऽस्मिन्नपिरीति जगतीत्यप्ययः । (९००)
इतिनाम्नां नरमं शतं प्रभृतम् ॥ ॥ भक्तानां स्वस्ति मंगलं ददा-
तीति स्वस्तिदः । तदेव करोतीति स्वस्तिकृत् । मंगलं स्वरूपमा-
त्मापि परमानन्दलक्षणं स्वस्ति तदेव भुक्त इति स्वस्तिभुक् । भक्ता-
नां मंगलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् । स्वस्तिरूपेण दक्षते
वर्धते स्वस्ति विधातुं समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः अथवा दक्षिण
शब्दः आशुवारिणि वर्तते । शशिं स्वस्ति दातुमयमेव समर्थ इति
“ स्मरणादेव वृष्णस्य सिध्यन्ति सर्वसिद्धयः । स्मृतेः सकलक-

ल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तममं नित्यं व्रजामि शरणं हरि
म् । स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपंजरम् । शतधा भेदमायाति
गिरिविज्रहतो यथा ॥ ” इत्यादिवचनेभ्यः ॥ १०९ ॥

अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥

शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ११०

कर्म रौद्रं रागश्च रौद्रः पापं च रौद्रमेतन्नयं रौद्रमस्य नास्ति
अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावादरौद्रः । शेषरूपभाकुंडली ।
यद्वा सांख्ययोगात्मके कुंडले मकराकारे अस्य स्त इति कुंडली
सहस्रांशुमंडलोपमकुंडलधारणाद्वा कुंडली । समस्तलोकरक्षार्थ
मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं धत्त इति चक्री ‘चलत्स्वरूपमर्त्य-
तजवनेनांतरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ।’
इति विष्णुपुराणे । विक्रमः पादविक्षेपः शौर्यं वा द्वयं चाशेषरूपेभ्यो
विलक्षणमस्येति विक्रमी । श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति
ऊर्जितशासनः । “श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते । आज्ञा-
छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः” इति भगवद्बचनात् (९१०)
शब्दमवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन वक्तुमशक्य-
त्वाच्छब्दातिगः । “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ।
न शब्दगोचरैर्यस्य योगिव्येयं परं पदम् ” इत्यादिस्मृतिभ्यः ।
सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदंतीति शब्दसहः “सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति ” । “वैदेश सर्वैरहमेव वेद्य ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः
तापत्रयाभितप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । संसारिणामान्या
शर्वरीवच्छर्वरी ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी तामुभयेषां करोतीति
शर्वरीकरः । “या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ” इति भगवद्बच-
नात् ॥ ११० ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणावरः ॥

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥१११॥

क्रौर्ये नाम मनोधर्मः कोपनः आंतरः संतापः सा-
भिनिवेशः अवाप्तसर्वकामत्वात्कामाभावादेव क्रौर्यभावः तस्मा-
त्क्रौर्यमस्य नास्तीत्यक्रूरः । कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभ-
नत्वात्पेशलः । प्रवृद्धशक्तिः शीघ्रकारी समर्थ इति दक्षविशेषणत्रयं
चेतत् परमेश्वरे अस्मिन्नियतमिति दक्षः । दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष
एवार्थः । पुनस्तुक्तदोषो नास्ति शब्दभेदात् । अथवा दक्षते गच्छति
हिनस्तीति वा दक्षिणः “दक्षगतिर्दिसनयोः” इति यातुपाठात् । क्षमा-
वतां योगिनां पृथिव्यादीनां च भारधारकाणां श्रेष्ठ इति क्षमिणावरः
“क्षमया पृथिवीसम ” इति वाल्मीकिवचनात् ब्रह्मांडमखिलं वहन्
पृथिवीव भारेण नादित इति पृथिव्या अपि वरो वा क्षमिणावरः
क्षमिणः शक्ताः अयं तु सर्वशक्तिमत्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षम
इति क्षमिणावरः । निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति
नेतरेषामिति विद्वत्तमः । वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षण-
मस्येति वीतभयः सर्वेश्वरत्वाच्चिन्त्यमुक्तत्वाच्च । पुण्यं पुण्यकर्म
श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः । “य इदं शृणुयाच्चित्यम्”
इति श्रवणफलवचनात् ॥ १११ ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥

वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः ॥११२॥

संसारसागरादुच्चारयतीत्युत्तारणः । दुष्कृतिं पापसंज्ञितां हन्तीति
दुष्कृतिहा । ये पापकारिणस्तान्दहन्तीति वा दुष्कृतिहा । स्मरणादिकुर्वतां
सर्वेषां पुण्यं करोतीति पुण्यरूपत्वात्पुण्यः । सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया
वाचा पुण्यमाचष्टुः । पण्ये नार्थस्य मूचकान् दुःस्वप्ना-
न् नाशयतीति वीरहा । जीवनः पर्यवस्थितः । वि-

विद्याः संसारिणां गतीर्मुक्तिप्रदानेन हंतीति वीरहा । सत्त्वगुणमधिष्ठाय जगत्त्रयं रक्षयन् रक्षणः । नद्यादित्वात्कर्तारित्युद् । सन्मागेवर्तिनः संतः तद्रूपेण विद्याविनयवृद्धये स एव वर्तत इति संतः । सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः (९३०) । परितः सर्वतो विश्वं व्याप्य व्यवस्थित इति पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ॥

चतुस्त्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ११३

अनंतादिरूपेण विश्वपञ्चरूपेणा वस्थितश्चेत्यनंतरूपः । अनंता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्येति अनंतश्रीः । “ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ” इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन स जितमन्युः । भयं संसारजं पुंसामपन्नं भयापहः । न्यायसमवेतश्चतुरश्चतुरस्रः । पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्मा आर्चिः स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्येति गभीरात्मा । विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विज्ञेयेण दिशतीति विदिशः । विविद्यामाज्ञां शक्तादीनां कुर्वन् व्यादिशः । समस्तानां कर्मिणां कर्मिणां फलानि दिशन्वेदात्मनेति दिशः ॥ ११३ ॥

अनादिर्भूर्भुवोर्लक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इत्यनादिः सर्वकारणत्वात् । भूतानामाधारो भूर्भुवः सर्वभूतानामाश्रयत्वेन प्रसिद्धायां भूम्यां भुवोऽपि भूरितिभूभेदः । अथवा न केवलमसी भूःभूयो लक्ष्मीः शोभा चेति भूर्भुवोर्लक्ष्मीः । अथवा भूर्भुलोकः भुवोभुवोर्लोकः तयोः लक्ष्मीरान्नविद्या । ‘ आत्मविद्या न देवि त्वम् ’ इति श्रीमद्भुक्तो । भूर्भुवोर्लक्ष्मीः । शोभना विविधा इति

गतयो यस्य स सुवीरः शौभनं विविधं ईरणमस्येति वा सुवीरः ।
 रुचिरे कल्याणे अंगदे अस्येति रुचिरांगदः । जंतून् जनयन् जननः
 ल्युटो बहुलग्रहणात्कर्तारि ल्युट् । जनस्य जनिमतो जन्म उद्भवस्तस्या
 दिर्मूलकारणमिति जनजन्मादिः । भयेहेतुन्वादीमः । “ भीमाद
 योऽपादान ” इति पाणिनिवचनात् । “ महद्भयं वज्रमुद्यतम् ”
 इति मंत्रवर्णात् । असुरादीनां भयेहेतुः पराक्रमोऽप्यावतारोऽपि
 भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥

उर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणव पणः ॥ ११५ ॥

पृथिव्यादीनां पंचभूतानामाधाराणामाधारत्वादाधारनिलयः ।
 स्वात्मना धृतस्यान्यो धाता नास्तीत्यधाता । ‘ नधृतश्च ’ इति ‘ स-
 मासांतविधिरनित्य ’ इति कप्रत्ययाभावः । संहारसमये सर्वमजा
 धारयति धयति पिबतीति वा धाता । ‘ घेट्पाणे ’ इति धातुः
 (९६०) । मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपंचरूपेण
 विक्रसोऽस्येति पुष्पहासः । नित्यप्रसुद्धरूपत्वात्प्रकर्षेण जागर्ती-
 ति प्रजागरः । सर्वेषामुपरि तिष्ठन् उर्ध्वगः । सतां कर्माणि सत्पथे-
 नाचरत्येष इति सत्पथाचारः । मृतान् परिक्षिप्तभृतिर्जावयन् इति
 प्राणदः । प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः तदभेदेऽपचारे-
 णायं प्रणवः । पणतिर्व्यवहारार्थस्तं कुर्वन् इति पणः । ‘ पणव्यव-
 हारे ’ इति धातुः । “ सर्वाणि रूपाणि विंचित्य धीरः नामानि
 कृत्वाभिवदन्वदास्ते ” इति श्रुतेः । पुण्यानि कर्माणि फलैः संगृह्याधि-
 कारिभ्यः प्रयच्छन् तल्लक्षणयेति वा पणः ॥ ११५ ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

प्रामितिः संवित्स्वर्यममा प्रमाणं । “ नन्नानं ब्रह्म ” इति श्रुतेः ॥
 “ ज्ञानस्वरूपमत्यंतं निर्गलं परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रांति-

दर्शनतः स्थितम् ” इति विष्णुपुराणे । प्राणा इंद्रियाणि यत्र जीवो
 निलीयंते तत्परतंत्रत्वाद्देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मि-
 न्प्रविलीयंते । प्राणितीति प्राणो जीव परे एंसि निलीयत इति
 वा प्राणान् जीवांश्चात्मनि संहरंस्तेषाम् अप्र इति वा प्राणनिलयः
 (९६०) । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणानिति । प्राणभृत् । प्राणिनो
 जीवयन् प्राणार्णवः पवनैरिते प्राणजीवनः । “न प्राणेन नापानेन
 पर्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ”
 इति मंत्रवर्णात् । तथ्यममृतं सत्यं परमार्थसत्त्वत्वापित्येते एकार्थवा-
 चिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः । तत्त्वं स्वरूपं यथावदेतीति
 तस्यवित् । एकश्चासावात्मा चैक्येकात्मा । “आत्मा वा इदमेक
 एवाग्र आसीत्” इति श्रुतेः । “यच्चाग्रोति यदादत्ते यचाति विप-
 यानिद् । यचास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ” इति
 स्मृतेश्च । ‘जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति’
 इति पञ्चाविकारानतीत्य गच्छतीति जन्ममृत्युजरातिग इति “न
 जायते म्रियते वा विपश्चिद्” इति मंत्रवर्णात् ॥ ११६ ॥

भूर्भुवःस्वमन्तरुस्तारः सपिता प्रपितामहः ॥

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥११७॥

भूर्भुवःस्वममाख्यानि श्रीणि व्याहृतिरूपाणि त्रयीसमस्ताणि
 षड्भूचा आहुः वैहोमादिना जगत्प्रयं तरते प्यते चेति भूर्भुवःस्वस्तारः ।
 “अग्रौ न्यस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याग्नापते
 वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः भजा ” इति मनुस्मृत्यात् । अथवा भूर्भुवःस्वस्तारः
 समाप्त्यो लोकप्रयमंसारवृत्तौ भूर्भुवःस्वस्तारः भूर्भुवःस्वमात्रं
 लोकप्रयं वृत्तवदृष्टाप्य निष्ठनीति वा भूर्भुवःस्वःस्वः । संसार
 सागराचारपंथारः । मणरो वा । सम्यग् लोकम्य जनक इति
 सपिता । पितापरस्य ब्रह्मणोऽपि पिनेति सपितामहः । यज्ञान्मना यज्ञः ।
 (९७०) । यज्ञानो पाना स्वामी वा यज्ञपतिः । “अर्हं हि सारय

ज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च " इति भगवदचनात् । यज्ञमानात्मना
 तिष्ठन् यज्वा । यज्ञा अंगान्यस्येति यज्ञांगो वराहपूतिः । " वेदपादो
 यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तद्वितीमुखः । अपिजिह्वो धर्मरोपा ब्रह्मशीर्षो
 महात्तपाः । अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदांतश्रुतिभूषणः । आङ्घनासः
 क्षुवर्तुडः सामघोषम्बनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमस-
 त्क्रियः । प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः । उद्गात्रंजो
 होमश्लिगः फलबीजमहोपधिः । वायवंतरात्मा मंत्रस्फिक् विकृतः
 सोमशोणितः । वेदीस्कंधो हविर्गंधो हव्यकव्यास्थिवेगवान् ।
 भान्वंशकायो द्युतिमान् नानादीसाभिरचितः । दक्षिणा
 हृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मेष्टिकृच्चक्रः प्रवर्थावर्त
 भूषणः । नानाछंदोगतिपयो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नी
 सहायो वै येरुद्रांग इवोच्छ्रित " इति हरिवंशे । फलहेतुभूतान्यज्ञान
 चाहयतीति यज्ञवाहनः ॥ १७ ॥

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥

यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

यज्ञं विभर्तीति पाति वा यज्ञभृत् । जगदादौ तदंते च यज्ञं क-
 रोतीति कृतति वा यज्ञकृत् । यज्ञानां तत्समारध्यात्मनां प्रधानं तत्स
 मवायानां शेषीति यज्ञी । यज्ञं भुंक्ते भुनक्तीति वा यज्ञभुक् । यज्ञ-
 साधनं तत्प्राप्तविति यज्ञसाधनः । यज्ञम्यति फलप्राप्तिं कुर्वन् यज्ञांत-
 कृत् । वैष्णव्यृक्षंसनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसमाप्तिं करो-
 तीति वा यज्ञांतकृत् (९८०) यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः इष्टफलाभि
 संधिरहितो वा यज्ञः तदभेदोपचारात् ब्रह्म यज्ञगुह्यम् । अद्यते अति
 च भूतानीत्यर्थं । अन्नमचीत्यन्नादः । सर्वं जगद्ब्रह्मादिरूपेणाग्नीषो
 मात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः चशब्दः सर्वात्मनाभेकस्मिन्पर-
 स्मिन्पुंसि समुचित्य वृत्तिं दर्शयितुम् ॥ ११८ ॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ॥
 देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥११९॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदित्यात्मयोनिः । निमित्त-
 कारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजात इति । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा
 दृष्टान्तानुपरोधात्' इत्यत्र स्थापितमुभयकारणत्वं हरेः । विशेषेण
 खननाद्वैखानः । धरणीं विशेषेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं-
 वाराहं रूपमास्याय जघानेति पुराणे प्रसिद्धम् । सामा-
 नि गायतीति सामगायनः । देवक्याः सूतो देवकीनन्दनः । 'ज्यो-
 तीषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च ।
 त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पंच सर्वे देवा देवकीपुत्र एव " इति महाभा-
 रते । यतः स्रष्टा सर्वलोकस्य । क्षितेर्भूमेरीशः क्षितीशः दशरथा-
 त्पुत्रः (९९०) कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराशिं नाञ्च-
 यन् पापनाशनः । " पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य मणश्यति ।
 प्राणायामश्चतेनैव तत्पापं नश्यते नृणाम् । प्राणायामसहस्रेण यत्पापं
 नश्यति नृणाम् । क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्यानात्मणश्यति " इति
 वृद्धशातातपवचनम् ॥ ११९ ॥

मगदां वहन् गदाधरः । रथांगं चक्रमस्य पाणौ स्थितं स रथांग-
 प्राणिः । अतएवाशक्यसोभण इत्यशोभ्यः । केवलमेतावन्त्येवायुषा-
 न्यस्येति न नियम्यते । अपि तु सर्वाण्येव प्रहरणान्यायुधान्यस्येति
 सर्वप्रहरणायुधः । आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि
 भवंतीत्यंते सर्वप्रहरणायुध इति वचनम् । सत्पसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं
 दर्शयितुम् । “ एष सर्वेश्वर ” इति श्रुतेः द्विर्वचनं समाप्तिं
 द्योतयति ॐ नम इति ओंकारश्चांते मंगलार्थः “ ओंकारश्चायशब्दश्च
 द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंडं भिच्चा विनिर्यातौ तेन मांगलिकाबुधौ ”
 इति वचनात् । अंते नम इत्युक्त्वा परिवरणं कृतवानिति “ भूयि-
 ष्ठाति नम उक्तिं विधेम ” इति श्रुतेः । “ धन्यं तदेव लयं तन्नसत्रं
 तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्वत्र हरिः प्राङ्मस्कि-
 यते ” इति च । प्रागित्युपलक्षणम् । अंतेऽपि नमस्कारस्य शिष्टैरा-
 चरणात् नमस्कारफलं प्रागेव दर्शितम् “ एकोऽपिकृष्णस्य कृतः
 प्रणामो दशाश्वमेधावभूयेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
 कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ” ॥ “ अतसीपुष्यसंकाशं पीतवाससम्-
 च्युतम् । ये नमस्यंति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् । लोकत्र-
 याधिपतिमतिप्रभावपीपत्मणस्य शिरसा मभविष्णुमीशम् । ज-
 न्मांतरप्रत्यक्षसिद्धस्रजातमाशुमशांतिमुपयाति नरस्य पापम् ॥
 (१०००) ॥ १२० ॥ इति नाम्नां दशमशतं विवृतम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ॥

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥

इतीदमित्येन नामपरमपन्थानि रित्तमिति दर्शयति । दिव्या-
 नाममाह्वानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति वदता प्रसारांतरे-
 णापि संख्योपपत्तिर्दर्शिता ॥ १२१ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥

नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः १२२

प्रक्रमे “ किञ्जपन्मुच्यते जंतुः ” इति जपशब्दोपादानात् । कीर्तयोदित्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते । उचोपांशुमानसलक्षण-
त्रिविधः । य इदं शृणुयादित्यादिः । स्पष्टार्थः परलोकभास-
स्यापि नहुपादावशुभप्राप्त्यभावं सूचयितुममुत्रेत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

वेदांतगो ब्राम्हणः स्यात्सत्रियो विजयी भवेत् ॥

वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् १२३

वेदांतानामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदांतगः । “ किं
जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ” इतिवचनात् । जपकर्मणि
साक्षान्मुक्तिशंकायां कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं नास्ति ज्ञानेनैव मोक्ष
इति दर्शयितुं ‘ वेदांतगो ब्राम्हणः स्यात् ’ इत्युक्तम् । कर्मणां
त्वनःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम् । “ कपायपक्तिः कर्माणि
ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ कपाये कर्माणि पक्वे ततो ज्ञानं पवर्तते ।
नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो वैधात्ममुच्यते । धर्मात्सुखं च ज्ञानं च
ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते । योगिनः कर्म कुर्वति संग त्यक्तात्म-
शुद्धये । कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यैव विमुच्यते । तस्मात्कर्म न
कुर्वति यत्तयः पारदर्शिनः । यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाप्य द्विजो-
त्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यन्नवान् ” इति
मानवं वचनम् । ‘ तपसा कल्पयं हंति विद्ययामृतपश्रुते ’ इति ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतन्ने मरुपे पश्य-
त्यात्मानमात्मानि ” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ‘ तपेन वेदानुत्पन्नेन ब्रा-
ह्मणा विविदिपंति यत्रेन दानेन तरसा नाशनेन ’ “ येन केन-
चिन्नृत्तापि यत्रेनापि दर्शितमेनानुपदत्तपना एव भरति ” इत्यादि-
स्मृतिभ्यो ज्ञानादेव मोक्षः । “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तरति

शोकमात्मवित् । ब्रह्माविद्ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनापेति । ब्रह्मणे
 विद्वान्निभेति कृतश्चन । इह चेदवेदीदथसत्यमस्ति । नचेदिहवेद्वै
 न्महती विनिष्टिः । यदा चर्मवदाकारं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा
 शिवमनिज्ञाय दुःखस्यान्ती भविष्यति । न कर्मणा न प्रजया धनेन
 त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । वेदांतविज्ञानसुनिश्चतार्थाः संन्यासयो-
 गाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृताः परि-
 मुच्यन्ति सर्वे ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ‘ शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ’ इति
 श्रवणेनैव । न तु जपयज्ञेन । “ तस्माच्छूद्रोऽनवकृतः ” इति श्रुतेः
 “श्रावयेच्चनुरां वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः” इत्यादिना महाभास्तादि-
 श्रवणमनुज्ञायत । “ सुगतिमियाच्छूद्रणाच्च शूद्रयोनि इतिः” हरिवंशे
 ‘ यश्च शूद्रः शृणुयात्स सुखमवाप्नुयादिति व्यवहितेन ’ संक्षेपः त्रैवर्णि-
 चतनां कीर्तयोदित्यन्तेन ॥ १२३ ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ॥
 कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम्
 ॥ १२४ ॥ भक्तिमान्यः सदोत्थाय शु-
 चिस्तद्गतमानसः॥ सहस्रं वासुदेवस्य नाम्ना-
 मेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२५ ॥ यशः प्राप्नोति
 विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च॥ अचलां श्रिय-
 माप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६ ॥ न
 भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति॥ भव-
 त्यरोगोऽश्रुतिमान् बलरूपशृणान्वितः॥ १२७ ॥
 रोगातो मुच्यते रोगाद्ब्रह्मो मुच्येत बंधनात्॥
 भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्नआपदः
 ॥ १२८ ॥ दुर्गाण्यतितस्त्याशु पुरुषः पुरुषो-

तमम् ॥ स्तुयन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिस-
मन्विनः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो
वासुदेवपरायणः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा याति
ब्रह्म सनातनम् ॥ १३० ॥ न वासुदेवभ-
क्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥ जन्ममृत्युज-
राव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ १३१ ॥

चक्षुरादीनामात्मायुक्तेन मनसाधिष्ठिताना स्त्रेषु स्त्रेषु विपये-
ष्वनुत्पतः प्रवृत्तिः कामः । प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥ १२४ ॥
भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य
श्रद्धालोर्विशिष्टफलाधिकारिणः । फलविशेषं दर्शयति ॥ १२५ ॥
॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
युज्येतात्मसुखज्ञांतिः श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः १३२

श्रद्धा आस्तिस्वबुद्धिः । भक्तिर्भजनतात्पर्यम् आत्मनः सुखं
आत्मसुखं तेन च सांत्वादिभिश्च युज्यते ॥ १३२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ॥
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिरिति अशास्त्र-
वैशर्येण नश्येण समस्तदुःखं शोषादयो न भवन्ति । मात्सर्यं
च न भवतीत्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ॥

वासुदेवस्य धीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥

ससुरासुरगंधर्व सयक्षोरगराक्षसम् ॥

जगद्धरो वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१३५॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ॥

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥१३६॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रेत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य महात्म्यकथ-
नेनोक्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्श-
यति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ॥

आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१३७॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ॥

जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥१३८॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च ॥

वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥३९॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥ त्रीँल्लो-

कान्व्याप्य भूतात्माभुंक्ते विश्वभुगव्ययः ॥१४०॥

“ सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो
धर्मस्य प्रभुरच्युतः ” इत्यनेनार्वांतरवाक्येन सर्वधर्माणामाचारवत्
पञ्चाधिसार इति दर्शयति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इमं रत्नं भगवतो विष्णोर्व्यासेनकीर्तितम् ॥

पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयःप्राप्तुं सुखानि च ॥१४१॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्यथम् ॥

भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यांति पराभवम् ॥१४२॥

अर्जुनउवाच ॥ पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ॥

भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ॥१४३॥

श्रीभगवानुवाच ॥ यो मां नामसहस्रेण स्तो-

तुमिच्छति पांडव ॥ सोऽहमेकेन श्लोकेन

स्तुतं एव न संशयः ॥ १४४ ॥ नमोस्त्व-

नंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोस्वा-

हवे ॥ सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्र-

कोटीयुगधारिणे नमः ॥ १४५ ॥

॥ इति विष्णुनामसहस्रस्तोत्रम् ॥

इमं स्तवमित्यादिनामसहस्रशास्त्रेण सर्वज्ञेन भगवता कृष्ण-
हैपायनेन साप्तान्भारायणेन कृतमिति सर्वैरधिभिःसादरं पठितव्यं स
र्वफलसिद्धय इति दर्शयति । विश्वेश्वरमित्यादिना विश्वेश्वरोपास
नादेव स्तोत्रारस्ते धन्याः कृतार्थाः कृतकृत्या इति "आदरेण यथा
स्तौति धनवंतं धनेच्छया । तथाचेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत धन-
नात्" इति व्यासवचनम् । "ममादात्कृत्वा कर्म मच्यवेताश्चरेषु यत्र ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः" ॥ १४१ ॥ १४२ ॥
॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

सहस्रनामसंबंधव्याख्या सर्वसुखाग्रहा। श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचि-
ता हरिपादयोः ॥ १ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाचार्यशि-
ष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकराचार्यविरचितं विष्णोर्ना-
मसहस्रभाष्यं समाप्तम् ॥ एतेषां सहस्रनाम्नां संख्येयम् ॥ अच्युतः
१०० ॥ सिंहः २०० ॥ युगादिकृत् ३०० ॥ अनयः ४००
भोक्ता ५०० ॥ शिवः ६०० ॥ सत्कृतिः ७०० ॥ सुवर्णविदुः
८०० ॥ अव्ययः ९०० ॥ सर्वप्रहरणायुधः १००० ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	श्लो.	अ.	इ.
४	२	लोकाना	लोकानां
”	१९	पक्षत्वाच्चा	पक्षत्वाच्चा
७	१७	शाठ्ये	शाठ्ये
९	९	दच्युतो	दच्युतो
९	२६	त्वमावा	त्वमेवा
१२	१२	ब्रह्म	ब्रह्म
१२	२५	व्यश्रुते	व्यश्रुते
१५	७	मद्देषिणा	मद्देषिणां
१६	९	तूलाशि	तूलाशि
१६	१७	न्तर्भूतम्	न्तर्भूतम्
१६	२८	यद्	यद्
१८	१	योमी	र्यामी
१८	२२	दृष्ट	दृष्ट
१९	३	व्याव	द्व्याव
१९	५	योगविदा	योगविदां
२०	१०	विधि	निधि
२१	१९	नाप्यनु	नाप्यनु
२२	११	र्थत्वा	र्यात्कनिन
२२	२५	नर्द	तर्द
२३	१	देवत	देवत
२३	१९	भूर्गमः	भूर्गमः
२४	२४	कथत्यत्वा	कथत्वा
२५	१४	मापादिति	मपादिति
२५	२९	समितः	समितः
२७	१०	विष्णासेनः	विष्वक्सेनः
२७	१३	मगद्	मगवद्
२८	१२	विनेया	विजयो
३०	१७	त्यनुच्छः	त्यनिरुद्धः
३१	७	हंस	हंसः

		अ	इ.
	लो		
२२	२४	खाक्षः	साक्ष
२३	१३	स्पति	स्पेति
२६	२६	श्रुतेः	श्रुतेः
२८	१	वर्षण	वर्षणा
२८	२१	कस्मी	कस्मि
४०	१७	पाणिनी	पाणिनीय
४२	१३	स्पष्ट	स्पष्टः
४५	१५	महद्भागे	महद्भाग
४५	१६	महाधनः	महामत्तः
४९	२१	जितत्पु	जित्पु
५०	७	तत्का	तत्क
५६	१५	सत्कृतिंछि	सत्कृतिंश्छि
५९	२२	देवा	दवा
६३	६	दनु	दमनु
६६	५	वृतात्मा	वृतात्मा
६६	९	दुर्लभः	दुर्लभः
६७	२५	श्वर	श्वरः
६८	१५	द्वयर्थः	द्वयर्थ
६९	५	चाणुरी	चाणूरी
६९	११	अथाक	अथाक्
७०	२१	ईह	ईह
७४	१२	स्वति	स्वस्ति
८१	२३	शाङ्ग	शाङ्ग
८३	८	पातृ	यातृ
८४	३	कृत	कुत
८४	११	नायत	नायते
८४	११	इतिः	इति
८५	७	आमपु	आमपु
८५	१३	शाति भ्री	शातिभ्री

पृ.	सो.	ध.	शु.
३२	२४	साक्षः	साक्ष
३६	१३	स्यति	स्येति
३६	२६	श्रतेः	श्रुतेः
३८	१	वर्षण	वर्षणा
३८	२१	कस्मी	कस्मि
४०	१७	पाणिनी	पाणिनीय
४२	१३	स्पष्ट	स्पष्टः
४५	१५	महद्भोगे	महद्भोग
४५	१६	महाघनः	महामंसः
४९	२१	जितत्पु	जित्पु
५०	७	तत्का	तत्क
५६	१५	सत्कृतिंछि	सत्कृतिश्छि
५९	२२	देवा	देवा
६३	६	दनु	दमनु
६६	५	वृत्तात्मा	वृत्तात्मा
६६	९	दुर्लभः	दुर्लभः
६७	२५	श्वर	श्वरः
६८	१५	द्वयर्थः	द्वयर्थ
६९	५	चाणुरां	चाणुरां
६९	११	अवाक्	अवाक्
७०	२१	द्वृह	द्वृह
७४	१२	स्वति	स्वस्ति
८१	२३	शाङ्ग	शाङ्ग
८३	८	यात्	यात्
८४	३	कृत	कुत
८४	११	शायत	शायते
८४	११	इतिः	इति
८५	७	आत्मायु	आत्मयु
८५	१३	क्षांतिःश्री	क्षातिश्री